

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

XXX. Dizi - Sayı 3¹

OSMANLI TOPLUMUNDA TASAVVUF VE SUFİLER

*Kaynaklar - Doktrin - Ayin ve Erkan - Tarikatlar -
Edebiyat - Mimari - İkonografi - Modernizm*

2. Baskı

Hazırlayan

Ahmet Yaşar OCAK

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA, 2014

OSMANLI ANADOLU'SUNDA TARİKATLARIN GENEL DAĞILIMI

OSMAN TÜRER

Osmanlı kuruluş dönemi ve öncesine kısa bir bakış

Osmanlı devletinin kurulduğu dönem olan XIV. yüzyıla gelindiğinde, tasavvufi düşünce sistemleşip olgunlaşmış, tasavvuf klasikleri olarak kabul edilen temel eserler kaleme alınmış, hatta tasavvuf akımı kurumsallaşarak birçok tarikat teşekkül etmiş bulunmaktaydı. Tasavvuf akımının tarihi gelişim sürecine baktığımızda, Abbasîler döneminde tasavvufi düşüncenin sistemleşip olgunlaştığını, Selçukluların hakimiyet çağlarında bu düşüncenin kurumsallaşıp tarikatları ortaya çıkardığını, Osmanlı döneminde ise bu tarikatların yaygınlaşarak İslâm toplumunun bütün kesimlerini etkisi altına aldığı görülmektedir.

Osmanlı devleti kurulmadan önce, önde gelen tarikatların birçoğu kurulmuş ve belli ölçüde yaygınlaşmış bulunuyordu. Bu tarikatlar ve pirleri şunlardır:

Kâzerûniyye: Ebû İshâk-ı Kâzerûnî (ö.426/1034).

Yeseviyye: Hoca Ahmed-i Yesevî (ö.562/1167).

Kâdiriyye: Abdülkâdir-i Geylânî (ö.562/1167).

Rifâiyye: Seyyid Ahmed-i Rifâî (ö.578/1182).

Medyenîyye: Ebû Medyen-i Tilemsânî (ö.590/1193).

Kübreviyye: Necmeddîn-i Kübrâ (ö.618/1221).

Sühreverdiyye: Şihâbeddîn-i Sühreverdî (ö.632/1234).

Çeştiyye: Hasan-ı Çeştî (ö.633/1237).

Şâzeliyye: Ebu'l-Hasan-ı Şâzelî (ö.656/1258).

Bektâşiyye: Hacı Bektâş-ı Velî (ö.669/1270).

Mevlevîyye: Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273)

Bedevviye: Ahmed-i Bedevî (ö.675/1276).

Desûkiyye: İbrâhîm-i Desûkî (ö.693/1295).

Sa'diyye: Sa'deddîn-i Cibâvî (ö.700/1300).

Bunların dışında, kuruluş tarihi itibarıyla daha sonraki dönemlere tekabül eden ve Osmanlı toplumunda hayli etkili olan birkaç ana tarikat daha vardır ki, bunları da yeri gelmişken hatırlatmakta fayda vardır:

Halvetiyye: Siraceddîn Ömer-i Halvetî (ö.750/1350).

Nakşibendiyye: Bahâeddîn-i Nakşibend (ö.790/1391).

Bayrâmiyye: Hacı Bayrâm-ı Velî (ö.833/1430).

Zeyniyye: Zeyneddîn-i Hafî (ö.838/1434).

Diğer taraftan, Anadolu'nun islâmlaşma sürecine ve dîni-kültürel tarihine baktığımızda, daha Osmanlı devleti kurulmadan önce, bu bölgenin çok canlı ve bir o kadar da renkli bir tasavvufî hayata sahne olduğuna şahit olmaktayız. 1071'de gerçekleşen Malazgirt zafere sonra artarak devam eden ve Moğol istilâsıyla daha da hızlanan, Orta Asya, Horasan, Mâverâünnehir ve İran bölgelerinden Anadolu'ya Türkmen göçleri esnasında, Abdal, Gâzî, Kübrevî, Sühreverdî, Yesevî, Kalenderî vb. çeşitli tarikat ve meşrebe mensup pek çok sûfî derviş bu bölgeye gelip yerleşmiştir. Gerek Moğol istilâsının zorlaması, gerekse Anadolu'nun siyasî ve sosyal şartlarının cazibesi, bu bölgeye çeşitli bölgelerden pek çok tasavvuf erbabının gelmesine sebep olmuştur. Bunlar arasında, tasavvuf tarihine âbide isimler halinde malolmuş büyük şahsiyetler de vardır. Konya'da, "vahdet-i vücûd" adlı tasavvuf felsefesinin zirve ismi Muhyiddîn İbn Arabî, onun önde gelen talebesi Sadreddîn-i Konevî, Evhadüddîn-i Kirmânî, Müeyyededdin-i Cendî, Sa'deddîn-i Fergânî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Tokat'ta *Lemeât* sahibi Fahreddîn-i Irâkî, Kayseri ve Sivas'ta *Mirsâdü'l-İbâd* sahibi Necmeddîn-i Dâye ve Kırşehir'de Hacı Bektâş-ı Velî bunlardan bazılarıdır. Bunun yanı sıra Anadolu dışında yaşamış olan birçok meşhur mutasavvıf da eserleriyle bölgenin tasavvufî canlılığına etki etmiştir. Kısacası, XIII. yüzyıl Anadolu'su oldukça yoğun bir tasavvuf fikriyatı ve yaşantısına sahne olmuştur.

Türk tasavvuf tarihi açısından, XIII. ve XIV. yüzyıllar, teorik anlamda klasik tasavvufi düşüncenin en parlak dönemini teşkil ettiği halde, tarikatların Anadolu'daki ihtişamlı dönemleri XV. yüzyıl ve sonrasına rastlar. Bununla beraber, Osmanlı devleti henüz kurulmadan önce, ileriki yüzyıllarda giderek daha yaygın ve etkin hale gelecek olan Mevlevîyye ve Bektâşîyye tarikatları ilk defa Anadolu'da kurulmuş ve tarih sahnesindeki yerlerini almış bulunuyorlardı. Ayrıca, aynı dönemde bu bölgede Kübrevîyye, Kâzerûniyye ve Rifâiyye gibi daha önceden başka bölgelerde kurulmuş birtakım tarikatlara kısmen de olsa rastlanmaktaydı.

Yine, Fütüvvet teşkilâtının Anadolu'daki uzantısı diyebileceğimiz bir esnaf kuruluşu olan Ahilik, söz konusu dönemde Anadolu toplumunun bilhassa büyük yerleşim merkezlerinde ekonomik ve sosyal hayatını tanzim eden çok önemli bir teşkilât durumundaydı. Âşıkpaşazâde'nin *Ahîyân-ı Rûm* (Anadolu Ahîleri) dediği bu teşkilât, XIII. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın ortalarına kadar Anadolu'nun sosyal ve kültürel hayatında önemli bir fonksiyon icra etmiştir. XIII. yüzyılda Anadolu'da birtakım büyük devlet ricalinin, kadıların, müderrislerin, büyük tüccarların ve çeşitli tarikatlara mensup şeyhlerin, bir Ahî kuruluşu olan Fütüvvet teşkilâtına girdikleri görülmektedir. Ahîlerin ileri gelenleri arasında Osman Gâzî'nin kayın pederi Şeyh Edebâlî'nin de bulunduğu bilinmektedir. Osmanlı beyliği, devletin temelini atarken, Ahîlik'ten ve Şeyh Edebâlî, Ahî Hasan, Ahî Mahmûd, Candarlı Kara Halil gibi Ahî reislerinin nüfûzundan oldukça yararlanmıştı. Hatta Sultan I. Murad Ahîler'in reisliğini bile üstlenmiştir. Fütüvvet kuralları birçok bakımdan Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Maârif*'indeki tasavvufi prensip ve kurallarla hemen hemen aynı olan Ahîlik, usûl, âdâb ve erkânlarında dış görünüş itibarıyla Rifâîler'den pek çok ictibaslarda bulunduğu gibi, çeşitli açılardan Mevlevîlik, Bektaşîlik ve Halvetîlik gibi tarikatlarla da alâkası olan bir teşkilâttır.

Ahî teşkilâtından başka, yine Âşıkpaşazâde'nin farklı birer zümre olarak zikrettiği *Gâziyân-ı Rûm* (Anadolu Gâzileri veya Alperenler), *Bacıyân-ı Rûm* ve *Abdalân-ı Rûm* adlı dînî-tasavvufi zümreleri de, XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolu'sunda faaliyet gösteren tasavvuf akımları arasında zikretmek gerekir.

Gâziyân-ı Rûm, bazı kaynaklarda *Alpler* ve *Alperenler* diye de anılmaktadır. Gölpınarlı'ya göre Fütüvvet teşkilâtının seyfi kolunu teşkil eden bu kuruma mensup olan Turgut Alp, Akça Koca, Konur Alp gibi mücâhidler, etraflarındaki pek çok müridleriyle birlikte, bir yandan orduların savaş ruhunu güçlendirirken, bir yandan da manevî otoriteleri sayesinde toplum nizamının kuvvetlenmesine yardımcı oluyorlardı.

Bazı araştırmacılarca, *Bacıyân-ı Rûm* (Anadolu Bacıları) adlı zümrenin, Ahî teşkilâtının kadın kolunu temsil ettiği düşünülmektedir. Genellikle Anadolu Ahî teşkilâtının kurucusu olarak kabul edilen ve Ahî Evren diye şöhret bulan Şeyh Nâsıruddîn Mahmûd'un hanımı Fatma Bacı'nın, *Bacıyân-ı Rûm*'un lideri ve mürşidesi olduğu da ileri sürülüyor. Bu teşkilâta mensup hanımlar, bir tarikat rûhu ve disiplini içerisinde sürdürdükleri faaliyetlerle, toplumun kadın kesimi bünyesinde pek çok hizmet ifa etmişlerdir.

Bu zümrelerden *Abdalân-ı Rûm* (Anadolu Abdalları) ise, Anadolu'nun kırsal kesimlerindeki Türkmen kabileleri arasında faaliyet gösteren ve Haydarî, Kalenderî, Hurûfî vb. meşreblere mensup heterodoks (Ehl-i Sünnet dışı) dervişlerin oluşturduğu bir teşkilâttır. Baba İlyâs-ı Horasanî'ye nisbetle Babailer diye de meşhur olmuştur. Abdal veya Baba ismini taşıyan bu dervişlere *Horasan Erenleri* de denilmektedir. Bu zümreye mensup olup, Bursa fethine katılan Abdal Mûsâ, Geyikli Baba, Duğlu Baba ve Abdal Murad gibi dervişlere, Orhan Bey Uludağ yamaçlarında birer zâviye yaptırmış ve vakıflar tâyin etmiştir. Bu zâviyelerin hepsi XVII. yüzyılda bile faal durumda idiler.

Bu dönemde, Abdullah Mencek ve Beyce Şeyh Gürkanî adlı Orta Asya kökenli zatlar tarafından Tarsus'ta kurulan Türkistan zaviyeleri de hayli dikkât çekicidir. Bu zaviyeler, hem bu bölge ile Anadolu arasındaki iletişimi sağlamış, hem de o bölgede seyahat eden insanlara yardımcı olmuşlardır.

Osmanlı devletinin kuruluş dönemi olan XIV. yüzyılda, çeşitli bölgelerden gelmiş, farklı meşreb ve tarikata mensup birçok tasavvufî şahsiyet ve zümrelere rastlanmakla beraber, tekke ve zâviyeleriyle teşkilâtlı bir yapıya kavuşmuş tarikatlar sonraki yüzyıllara kıyasla henüz yeterince yaygın değildir. Buna rağmen, Osmanlı devletinin kuruluş

dönemlerinde Anadolu'da tasavvuf ve tarikat hayatının bir hayli canlı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Osmanlı devletinin Anadolu'da siyasi bütünlük ve sosyal huzuru sağlamasıyla birlikte, Anadolu toprakları tarikatların daha da gelişip yaygınlaşmasına müsait hale gelmiştir. Osmanlı devletinin giderek güçlenmesi ve sınırlarını daha da genişleterek asırlarca hakimiyetini sürdürmesi, tasavvuf tarihi açısından tarikatların en yaygın, aktif ve canlı dönemini Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşamasına sebep olmuştur.

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde Anadolu'da faaliyet gösteren tarikatlara kısaca bir göz attığımızda şahit olduğumuz manzara şudur: Devletin kuruluş dönemlerinde Anadolu şehirlerinde mevcut olan en mühim tarikatlar Mevlevîye ve Rifâiye idi. Mevlevîlik XIV. yüzyılda Anadolu'nun birçok bölgesine yayılmış bulunuyordu. Rifâilik ise, aynı yüzyılın ilk yarısında İzmir, Bergama, Amasya ve daha başka bölgelerde yayılmış durumdaydı.

Fuat Köprülü, Osmanlı'nın kuruluş yıllarında Halvetiyye'nin de Anadolu'da mühim bir yere sahip olduğunu belirtir. Ancak bu tarikatın Anadolu'da yaygınlaşması ve geniş kitlelerce benimsenmesi, XV. yüzyılın sonlarından itibaren, tarikatın ikinci pîri kabul edilen Yahyâ-yı Şîrvânî'nin (ö.1464) halifeleri vasıtasıyla olmuştur.

XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da görülmeye başlayan Kâzerûniyye tarikatı, XIV. ve XV. yüzyıllarda da varlığını devam ettirmekle beraber, daha sonra kaybolmuştur.

İlk defa XV. yüzyılın başlarında Amasya'da kurulan bir tekke ile Anadolu'daki faaliyetlerine başlayan Nakşbendiyye tarikatının yaygınlık kazanması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Simav'da faaliyet gösteren Molla Abdullâh-ı İlâhî (ö.1491) ile, tarikatı İstanbul'da yaymayı başaran halifesi Emîr Ahmed-i Buhârî'den (ö.1516) sonra gerçekleşmiştir.

Somuncu Baba diye meşhur olan Hamîdeddîn-i Aksarâyî'nin (ö.1412) halifesi Hacı Bayrâm-ı Velî (ö.1430) tarafından Anadolu'da XV. yüzyılın ilk yarısında kurulan Bayrâmiyye tarikatı ise, daha kurucusu hayatta iken büyük bir şöhrat kazanmış, önde gelen halifelerince oluşturulan Şemsiyye ve Melâmiyye ile, daha sonra teşekkül eden Celvetiyye kolları vasıtasıyla yayılma imkânı bulmuştur.

Kübrevilîğin Anadolu'daki ilk temsilcisi, Emîr Sultan adıyla şöhret bulan Buhara'lı Şemseddîn Muhammed'dir (ö.1429). Dergâhını Bursa'da kuran bu zat, kısa zamanda herkesin takdir ve saygısını kazandığı gibi, Yıldırım Bâyezîd'in de damadı olmuştur. Daha kendi sağlığında, müridleri vasıtasıyla tarikatı Balıkesir, Edincik, Gelibolu, Edremit ve Tuzla'nın yanı sıra, Aydın ve Saruhan sancaklarıyla Karaman gibi Anadolu'nun birçok bölgesinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Buna rağmen bu tarikat, diğer birçok tarikatın aksine uzun süre varlığını devam ettirememiş, iki nesil sonra etkisini tamamen yitirmiştir.

Kısaca zikredilen bu tarikatlardan başka, İbn Arabî'nin sistemleştirdiği "Vahdet-i Vücûd" düşüncesi veya Ekberîyye mektebi de Osmanlı'nın kuruluşundan önce, Anadolu'da önemli şahsiyetler tarafından temsil edilmekteydi. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Dânişmend ülkesinin hakimi Pervâne Muîneddîn Süleyman (ö.1278), uzun süre İbn Arabî'nin halifesi Sadreddîn-i Konevî'ye talebelik yapmış ve fikirlerinden etkilendiği bu ekol mensuplarını himaye etmiştir. Konevî'nin talebelerinden Müeyyededdîn-i Cendî, Saïdeddîn-i Fergânî ve Fahrreddîn-i Irâkî, Pervâne Süleyman'ın Tokat'ta kendileri için yaptırdığı medrese ve tekkede faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ekberîyye hareketi, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde de güçlü temsilciler elinde varlığını sürdürmüştür. Bu temsilcilerin başta geleni, İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'ni Arapça şerheden ve İznik'te kurulan ilk Osmanlı medresesinin baş müderrisliğini yapan Dâvûd-ı Kayserî'dir (ö.1350). Bu zât, Sadreddîn-i Konevî'nin talebesi Abdürrezzâk-ı Kâşânî'nin (ö.1329) yanında yetişmiştir. Dâvûd-ı Kayserî'den sonra Ekberîyye ekolü, ilk Osmanlı şeyhülislâmı olarak bilinen Molla Fenârî (ö.1430), onun talebesi Kutbeddîn-i İznikî (ö.1450), meşhur *Muhammediyye*'nin müellifi Yazıcızâde Muhammed (ö.1451), Çelebi Halife diye bilinen Cemâl-i Halvetî (ö.1506) vb. meşhur âlim ve sûfilerce temsil edilmiş ve pek çok tarikatı da etkileyerek günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde Anadolu'nun tasavvuf ve tarikatlar açısından arzettiği durum hakkında bu kadar bilgi verdikten sonra, Osmanlı imparatorluğunda tarikatların dağılımına geçebiliriz. Ancak burada, konuyu inceleyiş tarzımız hakkında bazı hatırlatmalar yapmamızda fayda vardır. Şöyle ki, bu çalışmanın kapsamı, Osmanlı imparatorluğunda görülen bütün tarikatları ve kollarını tefer-

ruatlı bir şekilde ele almaya müsait değildir. Çünkü, her bir ana tarikatın ve hatta onların herhangi bir kolunun tarihini incelemek, müstakil birer çalışmayı gerektirir. Durum böyle olduğuna göre, biz burada, Osmanlı imparatorluğu döneminde faaliyet gösteren belli başlı tarikatlara, önemli temsilcilerine ve varsa o tarikattan doğan kollara temas etmekle yetinmek durumundayız.

Osmanlı Dönemi

XIV. yüzyıl, Osmanlı toprakları açısından tarikatların oluşum dönemini temsil ederken, XV. yüzyılla birlikte müstakil tarikatlar ve onların kolları teşekkül etmeye, bunlara ait tekke ve zaviyeler kurulmaya başlamıştır. Biz burada, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren başlıca tarikatların tarih içinde arzettiği gelişme seyrini ve genel dağılımını ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

Kâdiriyye

İslâm tarikatlarının en eski ve en yaygınlarından olan Kâdiriyye, XII. yüzyılda Abdülkâdir-i Geylânî tarafından kurulmuştur. Gelişmesini XIII.-XV. yüzyıllar arasında Orta Doğu başta olmak üzere Osmanlı imparatorluğu dışındaki müslüman ülkelerde sağlamıştır.

1. Eşrefiyye:

Kadirîliği ilk defa Anadolu'ya getiren zat, Eşrefoğlu Abdullah-ı Rûmî'dir (ö.1469). *Divân*, *Müzekki'n-Nüfûs* ve *Tarikatnâme* adlı eserleriyle asırlardır şöhretini koruyan Eşrefoğlu, önceleri Ankara'da Hacı Bayrâm-ı Velî'nin terbiyesi altında seyrü sülûkünü tamamlayıp Bayrâmîyye tarikatı icazeti almış ve şeyhinin kızıyla evlenmiştir. Daha sonra şeyhinin tavsiyesi üzerine Hama'da bulunan Kâdirî şeyhi Hüseyin-i Hamevî'ye intisâb etmiş ve Kâdiriyye tarikatı icazeti alarak memleketi olan İznik'e dönüp, kendi adına kurduğu Eşrefiyye'yi, İznik merkez olmak üzere Bursa ve Batı Anadolu'da yaymayı başarmıştır. Böylece Kâdiriyye tarikatı Anadolu'ya girdiği gibi, onun Eşrefiyye kolu da teşekkül etmiştir. Kâdiriyye'yi Anadolu'ya ilk defa getirip neşreden zat olduğu için, Eşrefoğlu Rûmî Osmanlı ülkesinde Kâdiriyye'nin ikinci Piri (Pîr-i Sâni) olarak kabul edilmiştir. Eşrefiyye, Emir Sultan'ın tari-

katı (Kübreviyye) ile, Bayrâmiyye ve Kâdiriyye'nin mezcedilmesinden ve bazı ilaveler yapılmasından meydana gelmiştir.

Eşrefiyye'nin ilk tekkesi, Eşrefoğlu Rûmî'nin İznik'te kurduğu tekedir. Burası Eşrefiyye'nin merkezi durumundadır. Bu dergâh, Anadolu'nun en önemli tasavvuf ve tarikat merkezlerinden biri olarak, XIX. yüzyıla kadar faaliyetlerini sürdürmüş ve tasavvuf kültürünün yayılmasında önemli hizmetler ifa etmiştir. Eşrefoğlu'ndan sonra dergâhın postnişinliğini, önde gelen halifesi Abdurrahîm-i Tîrsî (ö.1519) üstlenmiştir. Bu dergâh, XIX. yüzyılda, merkez olma fonksiyonunu, Eşrefiyye'nin ikinci derecede önemli dergâhı olan Bursa'daki İncirli dergâhına devretmiştir. Zaman içinde Lefke, Pazarköy ve Gemlik Küçükumla'da kurulan dergâhlar, tarikatın önde gelen faaliyet merkezleri olmuştur. XVIII. yüzyıldan sonra Salı Tekkesi diye de tanınan Bursa'nın Çatalfırın semtindeki Numâniye dergâhı, tarikatın önemli merkezlerinden biri olup, faaliyetlerini XX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür. İstanbul'daki en meşhur Eşrefi tekkesi ise, Abdal Yakup Dede tekkesi olarak da bilinen Hekimoğlu Ali Paşa tekkesidir.

2. Rûmiyye

Kâdirîlik, İstanbul'a ancak XVII. yüzyılın başlarında Tosya'lı İsmâil-i Rûmî (ö.1631) vasıtasıyla girebilmiştir. Hem Bağdat'taki Kâdirî şeyhi Feyzullâh Efendi'den, hem de Mısır'da bulunan bir başka Kâdirî şeyhi Ahmed-i Mısrî'den Kâdirî hilâfeti alan Rûmî, Mısır'dan Anadolu'ya dönüşünü müteakip, Tosya ve Kastamonu'da kendi adına tekeler kurduktan sonra, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Tekirdağ, Edirne, Selanik, İştib, Köstence, Filibe, Siroz ve Temeşvar'ı dolaşarak Kâdirîliği buralarda yaymaya çalışmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek Fatih'teki Sofular camiinde tarikatını yaymaya başlamış, bilahere Tophane'de kendi adına ilk Kâdirî tekkesini kurarak irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. İsmâil-i Rûmî Âsitânesi veya Kâdirîhâne Tekkesi adıyla tanınan bu tekke, bundan böyle adeta Osmanlı imparatorluğu dahilindeki bütün kâdirîlerin merkezi olarak kabul edilmiştir. Böylece Rûmiyye adıyla Kâdirîliğin bir başka kolu teşekkül etmiştir. İsmâil-i Rûmî de Eşrefoğlu gibi Osmanlı topraklarında Kâdiriyye'nin Pîr-i Sâ'nî'si olarak kabul edilmiştir. İstanbul'da Kâdirîhâne Tekkesi'nin kurulmasıyla birlikte, XVII. yüzyıldan itibaren Kâdirîlik İstanbul'da merkezi yönetim

esasına göre örgütlenmeye başlamış, İmparatorluk dahilindeki bütün Kâdiri tekkelerinin şeyh atamaları bu merkezin yetkisine verilerek güçlü bir idarî yapı oluşturulmuştur. Bu merkezî tekke Cumhuriyet dönemine kadar faaliyetini sürdürmüştür. Hüseyin Vassâf Bey *Sefîne-i Evliya*'da tekkede şeyhlik yapan zatların isim ve kısa biyografilerini vermektedir.

Görüldüğü gibi, İslâm dünyasının en eski ve en yaygın tarikatlarından biri olan ve pek çok kollara ayrılan Kâdiriyye tarikatı, Osmanlı topraklarında ancak Eşrefiyye ve Rûmiyye kolları vasıtasıyla temsil edilmiştir.

Halvetiyye

Bu tarikat, Osmanlı imparatorluğunda görülen en yaygın ve en müessir tarikatlardan biridir. XIV. yüzyılda Ebû Abdillâh Sirâceddîn Ömer b. Ekmeleddîn-i Lahcî el-Halvetî (ö.1394 veya 1397) tarafından İran topraklarında kurulan bu sünnî tarikat, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarına girmiş ve hızla yayılarak, zamanla pek çok kola ayrılmıştır. Zaman içinde Anadolu'da kurulup gelişen ve müstakil birer tarikat gibi telâkki edilen birçok tarikat esasında Halvetiyye'nin birer şubesi durumundadır.

Halvetiliğin Osmanlı topraklarına girişi ve yayılışı, daha ziyade bu tarikatın "pîr-i sâni"si kabul edilen Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'nin (ö.1464) halifeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak, bu tarikatı Anadolu'ya ilk getiren ve Amasya havalisinde yayan zat, Şîrvânî'nin müşidi Şeyh Sadreddîn-i Şîrvânî'nin bir başka halifesi olan Amasya'lı Pîr İlyâs (ö.1410) olmuştur. Halvetiyye'nin Osmanlı ülkesindeki gelişme seyrini ve faaliyet sahalarını incelerken, Pîr İlyâs-ı Amasî'den başka, Şîrvânî'nin yetiştirip Anadolu'ya gönderdiği ve her birisi bir kol kurucusu kabul edilen şahsiyetlere ve onların kurdukları kolların zaman içindeki yayılmasına göz atmak gerekir.

Pîr İlyâs irşâd faaliyetini, Amasya'da Halvetîler adına yaptırılan ilk tekke olan Gümüşlüoğlu Tekkesi'nde sürdürmüştür. O'nun vefatından sonra, tekkenin şeyhliğini halifesi Şeyh Zekerriyâ-yı Halvetî, ondan sonra da Pîr İlyâs'ın kızıdan torunu Abdurrahmân Çelebî devam ettirmişlerdir. Bu tekkede Halvetîler'in faaliyeti XVI. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Amasya'da Pîr İlyâs'ın halifelerine ait bir başka

tekke ise, Yakup Paşa'nın Gümüşlüoğlu Abdurrahmân Çelebî için yaptırdığı tekke olup, burası da XVII. yüzyılda dahî faal durumda idi. Pîr İlyâs'ın Şeyh Tâhiroğlu isminde bir başka halifesinin de Tokat'ta irşad faaliyetinde bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

Halvetiyye'nin hızlı bir yayılma sürecine girmesini sağlayan zat, sözü edilen Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'dir. Onun sayesinde tarikat Anadolu başta olmak üzere pek çok bölgeye yayılma imkânı bulmuştur. Şemahî'de doğan Şîrvânî, Tebrîz'de tahsilini tamamladıktan sonra tasavvuf yoluna sülûk ederek Şeyh Sadreddîn-i Halâvî'nin hizmetine girmiş ve hilâfet almıştır. Şeyhinin kızıyla da evlenen Şîrvânî, daha sonra Bakî'ye yerleşerek, vefatına kadar irşad faaliyetlerini orada sürdürmüştür. Onun yetiştirip etrafa gönderdiği halifeleri vasıtasıyla Halvetilik zamanla klâsik tasnife göre dört ana kola ayrılmıştır:

1. Dede Ömer-i Rûşenî (ö.1486) tarafından kurulan *Rûşeniyye*.
2. Çelebî Halife diye meşhur olan Cemâl-i Halvetî'nin (ö.1493) kurduğu *Cemâliyye*.
3. Yiğitbaşı lakabıyla tanınan Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî'nin (ö.1597) kurduğu *Ahmediyye*.
4. Şemseddîn Ahmed-i Sîvâsî (ö.1597) tarafından kurulan *Şemsiyye*.

Ancak bu kollar teşekkül etmeden önce, yine Şîrvânî'nin halifelelerinden Molla Habîb-i Karamânî (ö.1496), Karaman, Ankara, Amasya ve Sivas havalilerini bizzat dolaşarak tarikatını yaymağa çalıştığı gibi, yetiştirdiği müridleriyle de hizmetlerinin farklı bölgelerde devam etmesini sağlamıştır. Mudurnu'lu Şeyh Dâvûd-ı Halvetî (ö.1507) bunlardan biridir. Karamânî'nin Amasya'da Hızır Paşazâde Mehmed Paşa'nın (ö.1485) yaptırdığı Mehmed Paşa Tekkesi'nde başlattığı irşad faaliyeti, halefleri tarafından XVI. yüzyıl sonlarına kadar devam ettirilmiştir. Yine Karamânî'nin Amasya'daki bir başka halifesi el-Hâc Hızır-ı Amâsî'nin başlattığı bir silsile, bilâhere yukarıda bahsedilen ana kollarından Şemsiyye'yi ortaya çıkarmıştır.

Karamânî'nin memleketi olan Karaman'da başlattığı irşad faaliyeti, kendisinden sonra halifesi Cemâleddîn İshâk-ı Karamânî (ö.1526) tarafından devam ettirilmiştir. Cemâl Halife ismiyle meşhur olan bu zat, bilâhere İstanbul'a giderek, önce vezîr-i a'zam Pîrî Mehmed Paşa'nın

Zeyrek'te kendisi için yaptırdığı zaviye/camide, daha sonra yine aynı zatın kendisi için Fatih'te yaptırdığı Koruk Tekkesi'nde irşad faaliyetini sürdürmüştür. Sötlüce semtinde de bir tekkesi bulunan Cemâl Halîfe'nin Ezelizâde Abdurrahmân Efendi (ö.1565) adındaki halifesi Kon-ya'da Sâhib Atâ Zâviyesi'nde uzun yıllar irşad hizmetinde bulunmuştur. Bu zattan sonra aynı hizmeti sırayla Veşne Efendi ve Yayabaşizâde Hızır Efendi devam ettirmişlerdir. Habîb-i Karamânî'nin Cemâl Halîfe'den başka, İstanbul'da faaliyet gösteren diğeri bir halifesi de, Üsküdar Kuzguncuk'ta Nakkaştepe'deki dergâhta faaliyetini sürdüren Nakkaş Baba'dır. Onun hizmetini de, kendisinden sonra oğlu Derviş Çelebî (ö.1560) devam ettirmiştir.

1. Rûşeniyye:

Bu kolun kurucusu Dede Ömer-i Rûşenî, Aydın'lı olduğı için Rûşenî (Aydın'lı demektir) mahlasını kullanmıştır. Bakü'ye giderek Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'nin hizmetine giren Rûşenî, hilâfet almış, şeyhinin vefatından sonra Gence, Tebrîz, Berdaa ve Karaağaç bölgelerinde tarikatını neşretmiştir. Rûşeniyye'yi Anadolu'ya getiren zat, Rûşenî'nin önemli halifelerinden olan, Gülşeniyye şubesinin kurucusu Şeyh İbrâhîm-i Gülşenî'dir (ö.1533). Dolayısıyla Halvetiyye'nin ana kollarından olan Rûşeniyye, Osmanlı topraklarında Gülşeniyye şubesi vasıtasıyla yayılmıştır.

a. Gülşeniyye:

Aslen Diyarbakır'lı olan İbrâhîm-i Gülşenî, genç yaşta Tebrîz'e giderek Rûşenî'ye intisab etmiş ve şeyhinin vefatına kadar orada kalmıştır. Şeyhinin vefatı üzerine onun makamında bir müddet görev yaptıktan sonra, Şiîlerin baskısı sebebiyle oradan ayrılarak Diyarbakır'a dönmüş ve bir müddet de burada irşad faaliyetine devam etmiştir. Daha sonra Urfa üzerinden Kahire'ye gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettiğinde, kendisini ziyaret etmiş ve onun talimatıyla Müeyyediyye Camii yanında 1524 yılında ilk Gülşenî dergâhı yapılmıştır. Burada irşad faaliyetini sürdüren ve çok büyük bir rağbet gören İbrâhîm-i Gülşenî, bir ara Kanunî Sultan Süleyman'ın daveti üzerine İstanbul'a giderek bir müddet de orada kalmıştır. Bu esnada devlet ricalinden ve medrese çevrelerinden pek çok önemli zevatı tarikatına bağlamayı başarmıştır. Nihayet İstanbul'daki makamına Şeyh Hasan-ı

Zarîfî'yi (ö.1569) bırakarak tekrar Mısır'a dönen Gülşenî, beş yıl sonra orada vefat etmiştir.

Hasan-ı Zarîfî, Kumkapı'da kendisi için yaptırılan mescid ve zâviyenin yanı sıra, Rumeli Hisarı'nda kendi kurdurduğu, sonradan Durmuş Dede Tekkesi diye meşhur olan tekkede faaliyetini sürdürmüştür. Gülşenî'nin diğer halifeleri Sâdık Alî Efendi (ö.1554) Diyarbakır'da, Âşık Mustafa Efendi (ö.1563) Edirne'de, oğlu Ahmed-i Hayâlî (ö.1569) Mısır'da, Muhyiddîn-i Karamânî (ö.1550) de Gebze'de Gülşeniyye'yi yaymaya devam etmişlerdir. Muhyiddîn-i Karamânî, şeriata aykırı görülen görüşlerinden dolayı Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin fetvasıyla idam edilmiştir. Onun makamına Şeyh Kerîmüddîn Efendi geçmiştir.

Dede Ömer-i Rûşenî'nin halifelerinden Kütahya'lı Muhammed Demirtaş'a (ö.1529) nisbetle Demirtâşîyye isminde bir başka talî kol neşet etmiştir. Bu zat tekkesini Kâhire yakınlarında kurarak, faaliyetini o bölgede sürdürmüştür.

Halvetiyye'nin Gülşeniyye kolundan Sezâiyye ve Hâletîyye isminde iki talî kol daha türemiştir. Sezâiyye'nin kurucusu Şeyh Hasan-ı Sezâî (ö.1738), Hâletîyye'ninki ise Şeyh Hasan-ı Hâletî Efendi'dir (ö.1911).

2. Cemâliyye:

Halvetiyye'nin ana kollarından biri olup, Şeyh Cemâl-i Halvetî (ö.1493) tarafından kurulmuştur. Babasının kazasker olmasından dolayı Çelebî Halife ismiyle meşhur olmuştur. Aslen Aksaray'lı olup, Şeyh Cemâleddîn-i Aksarâyî neslindendir. İlk önce İstanbul'da Zeyniyye şeyhlerinden Kastamonu'lu Hacı Halife'den (ö.1489) tasavvuf terbiyesi alan Çelebî Halife, daha sonra Karaman'a gelerek Halvetî şeyhi Abdullah-ı Karamânî'ye intisab etmiş, onun vefatı üzerine Tokat'ta bulunan Halvetî şeyhi Tâhiroğlu'nun hizmetine girmiştir. Onun da vefatı üzerine, Erzincan'da bulunan Pîr Muhammed-i Erzincânî'ye bağlanarak hilâfet icazeti almış ve Amasya'ya gelip irşad faaliyetlerine başlamıştır. Daha sonra II. Bayezîd'in daveti üzerine İstanbul'a giderek, sadrazam Koca Mustafa Paşa'nın kendisi için tesis ettirdiği tekkede vefatına kadar hizmetine devam etmiştir.

Çelebi Halife, sağlığında gerek İstanbul'da, gerekse bazı Anadolu şehirlerinde birtakım halifelerini irşadla görevlendirmiş ve tarikatının yayılmasına çalışmıştır. Bunlardan, Sünbüliyye'nin kurucusu Sünbül Sinan Efendi (ö.1529), Tophâne'deki Karabaş tekkesinde şeyhlik yapan Kâsım Çelebi (ö.1518), İstanbul, Karaman ve Şam'da şeyhlik vazifesi yapan Şeyh Üveys (ö.1524'ten sonra) ve İstanbul'da Ayasofya Camii yakınındaki Erdebil Tekkesi'ni kuran ve şeyhliğini yapan Şeyh Sinaneddin Yûsuf-ı Erdebilî (ö.1544) zikredilebilir. Bu halifeler de aynı şekilde birçok halife ve mürid yetiştirerek, tarikatın yayılmasına gayret etmişlerdir. Meselâ bunlardan Kâsım Çelebi, meşhur Şeyh Karabaş Ramazan Efendi (ö.1545 veya 1556) ile Sofyalı Bâlî Efendi'yi (ö.1553) yetiştirmiştir. Sofyalı Bâlî de, Kurt Mehmed Efendi (ö.1589) ve Nûreddinzâde diye bilinen Mustafa Muslihiddin (ö.1574) başta olmak üzere, rivayet edildiğine göre dört yüz kadar halife yetiştirmiştir. Yine Çelebi Halife'nin halifesi Şeyh Üveys'in "yetmiş bin kişiye tarikat hırkası giydirdiği"ni Atâyî kaydetmektedir.

a. *Sümbüliyye*: Cemâliyye'nin bir şubesi olan Sümbüliyye, Çelebi Halife'nin en önde gelen halifesi (halifetü'l-hulefâsı) Sünbül Sinan Efendi (ö. 1529) tarafından kurulmuştur. Asıl adı Yûsuf b. Alî olan bu şeyhe Sinaneddin Yûsuf da denilmektedir. Aslen Merzifon'ludur. İstanbul'da Efdalzâde'den aklî ve naklî ilimleri öğrendikten sonra, tasavvuf yoluna meyleyerek, zamanın Halvetî şeyhi Çelebi Halife'ye intisab eden Sinan Efendi, sülûkünü tamamlayıp icazet alarak Mısır'a gitmiş ve orada bir müddet irşadla meşgul olmuştur. Şeyhi vefat edince, onun vasiyeti gereği İstanbul'a gelerek hem şeyhinin kızıyla evlenmiş, hem de Koca Mustafa Paşa tekkesinde şeyhinin makamına oturmuş ve vefatına kadar otuz üç yıl bu görevde kalmıştır. Büyük bir hürmet ve saygıya mazhar olan bu zatın vefatı üzerine, Şeyhülislâm İbn Kemal de bir mersiye yazmıştır.

Pek çok halife yetiştirmiş olan Sünbül Sinan'ın makamına, halifesi meşhûr Merkez Muslihuddin Efendi (ö.1551) geçmiştir. Bunun dışındaki halifelerini Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerine göndererek tarikatın yayılmasına çalışmıştır. Bunlardan Cem Şâh Efendi (ö.1536) Karaman'da; Akşehirli Cemâl Efendi (ö.1536) Akşehir'de; Şeyh Maksûd Dede (ö.1562) Hayrabolu ve Siroz'da; Musliheddin Mustafa'nın

oğlu Şeyh Alâeddîn (ö.1562) İstanbul ve Kefe'de; Şeyh Çavdarlı Ahmed Dede (ö.1571) de Kütahya'da tarikat hizmetlerini yürünüşlerdir.

Merkez Efendi de bu tarikatın önemli şahsiyetlerinden biridir. Âlim bir sûfî olan bu zat, seyrü sülûkünü Sünbül Sinan Efendi'nin yanında tamamladıktan sonra, bir müddet İstanbul'da Koğacı Dede zaviyesinde şeyhlik yapmıştır. Bu esnada Kanûnî'nin annesi Hafsâ Sultan'ın, Manisa'da yaptırdığı cami ve zaviyede vazife yapmak üzere şeyhi Sünbül Sinan tarafından görevlendirilir. Burada görev yaptığı sırada Merkez Efendi, kırk bir çeşit bitkiden meydana getirdiği Mesir Macunu'nu yaparak, halka dağıtmıştır. O günden bugüne Manisa'da bir gelenek olarak devam ettirilen Nevruz günlerinde halka Mesir Macunu dağıtma adeti, muhtemelen bu olaya dayanmaktadır.

Sünbül Sinan'ın vefatı üzerine, Merkez Efendi İstanbul'a dönerek Koca Mustafa Paşa dergâhında şeyhinin makamına oturur. Merkez Efendi de birçok halife yetişürerek İstanbul ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde görevlendirmiştir. Bunlardan, Şeyh Yakub Efendi (ö.1571), Gömleksiz Mehmed Efendi (ö.1544), kendi damadı Seyyid Musliheddîn (ö.1576), Seyyid Abdülhâlık, Şeyh Abdullâh (Abdî Efendi) (ö.1591), Köse Şeyh diye bilinen Muhyiddîn Efendi (ö.1582) ve Şeyh Ahmed Efendi (ö.1570) İstanbul'da görev yaptığı bilinen halifeleridir. Anadolu'ya gönderdiği halifelerinden bilinenler ise, Denizli'de oğlu Şeyh Ahmed Efendi (ö.1562), Aydın Tire'de Molla Çelebî zâviyesinde Şemseddîn Ahmed Efendi (ö.1567) ile Kütahya'nın Kalburcu köyünde Şeyh Ahmed Dede (Kalburcu Şeyhi)'dir (ö.1570). Kaynaklarda arkasında üçyüz kadar halife bıraktığı kaydedilen Merkez Efendi vefat edince, makamında kısa bir süre oğlu Şeyh Ahmed Efendi kaldıktan sonra, Davud Paşa tekkesinde şeyhlik yapmakta olan halîfesi Şeyh Yakûb Efendi vazifeye devam etmiştir. O da vefat edince, aynı görevi oğlu Yûsuf Sinan Efendi (ö.1579) üstlenmiştir.

b. Şâbâniyye: Cemâliyye'nin kollarından biri de Şâbâniyye'dir. Kastamonu'lu Şeyh Şâbân-ı Velî (ö.1569) tarafından kurulmuştur. Zamanla birçok talî şubelere ayrılan bu kol, Cemâliyye-i Haletiyye'nin günümüze kadar ulaşmasına vesile olmuştur.

Memleketi Kastamonu ve İstanbul'da zahirî ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvufa meylederek, Bolu'da bulunan ve Çelebî Halife'den ica-

zetli olan Şeyh Hayreddîn-i Tokadî'nin (ö.1525) terbiyesi altına girmiş, şeyhinin yanında oniki yıl kaldıktan sonra hilâfet alarak tarikatını neşretmek üzere memleketi Kastamonu'ya gönderilmiştir. Şaban Efendi Kastamonu'da Halvetiyye şeyhlerinden Seyyid Sünnetî Efendi tarafından yaptırılmış olan mescid ve zâviyede, bir ara da Cemal Ağa Mescidi ile Hunsâlar Camii'nde irşad hizmetlerini sürdürmüştür. Bu esnada şöhreti her tarafa yayılmış, halktan ve ulemâ sınıfından pek çok kimse tarikatına intisab etmiştir. Bunlardan biri de, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin yakın arkadaşı Kastamonu'lu Muharrem Efendi'dir (ö.1575). Bunda, Şabân Efendi'nin şeyhliğinin yanı sıra zahiri ilimlere de vakıf bir kimse oluşunun rolü büyüktür.

Vefat ettiğinde, makamına halifelerinden Osman Efendi (ö.1569), onun da kırk gün sonra vefat etmesi üzerine, Amasya'da şeyhlik yapan halifesi Kastamonu'lu Hayreddîn Efendi (Kazancı Hayreddîn) (ö.1579) posta oturmuştur. Onun vefatından sonra da bu görevi, yine Şabân Efendi'nin Çorum'da görevlendirdiği İskilip'li Abdülbâkî Efendi (ö.1589) üstlenmiştir.

Üçyüz altmış dervişe hilâfet icazeti verdiği kaydedilen Şaban Efendi'nin irşad faaliyeti için değişik bölgelere gönderdiği halifeleri vasıtasıyla, tarikatı kendisinden sonra pek çok yere yayılmıştır.

3. Ahmediyye:

Halvetiyye'nin ana kollarından biri de Ahmediyye'dir. "Orta kol" olarak adlandırılan bu kol, Yiğitbaşı lakabıyla şöhret bulan Şeyh Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî (ö.1504) tarafından kurulmuştur. Akhisâr'ın Marmara köyünde dünyaya geldiği için Marmaravî olarak anılmaktadır. İlim tahsili için gittiği Uşak'ta, Kabaklı Alâeddîn Efendi diye bilinen Alâeddîn-i Uşşâkî'ye (ö.1485) intisab ederek sülûkünü tamamlayıp hilâfet almış ve irşad için Manisa'ya gönderilmiştir. Oradaki görevini sürdürürken, bir ara İstanbul'a giderek meşâyih arasında vuku bulan ihtilâfı hallettikten sonra tekrar Manisa'daki görevine dönmüştür. Bu başarısından ve söz ve davranışlarındaki mertliğinden dolayı Yiğitbaşı lakabıyla tanınmıştır. Silsilesi dördüncü halkada Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'ye ulaşır. İrşâd faaliyetlerini, Manisa'nın Seyyid Hoca mahallesindeki tekkesinde sürdüren Marmaravî, şeyhinin vefa-

tından sonra, kendi tekkesinde onun baş halifesi sıfatıyla faaliyetine devam etmiştir.

Bu zatın başlatmış olduğu kol, zamanla büyük bir yayılma göstererek, pek çok talî kollara ayrılmış ve değişik bölgelere dağılmıştır. Bu koldan gelip Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren başlıca yan kollar, Sinâniyye, Uşşâkiyye, Ramazâniyye ve Mısıriyye'dir.

a. Sinâniyye: Bunlardan Sinâniyye, Ümmî Sinan ünvanıyla meşhur olan Şeyh İbrahim-i Halveti (ö.1568) tarafından kurulmuştur. Bursa'lı olan Ümmî Sinan, İstanbul'da ilim tahsilini tamamladıktan sonra, Karaman'a giderek Şeyh Marmaravî'nin halifelerinden olan Şeyh İzzeddîn-i Karamânî'ye intisab etmiş ve sülûkünü tamamlayarak hilâfet almıştır. Bir müddet Manisa ve Uşak havalisinde irşad faaliyetinde bulunduktan sonra İstanbul'a gelerek, Topkapı civarında Kanûnî Sultan Süleyman'ın kendisi için yaptırdığı Ümmî Sinan Tekkesi'nde vefatına kadar irşad faaliyetini devam ettirmiştir. Vefatından sonra makamına, damadı Halep'li Şeyh Arap Şerîf Mehmed Efendi (ö.1614) geçmiştir.

İstanbul'da Sinâniyye koluna ait iki ayrı tekke daha mevcuttur. Bunlardan biri, Ümmî Sinan Tekkesi yakınlarında bulunan Pazar Tekkesi, diğeri ise Eyüp semtindeki Ümmî Sinan Tekkesi'dir. Bunlardan Pazar Tekkesi'nin ilk şeyhi, Ümmî Sinan'ın diğeri damadı Harîrî Mehmed Efendi'dir (ö.1640). Bu zat buradaki görevini doksan yıl gibi uzun bir süre sürdürmüştür. Eyüp'teki tekkeyi ise, ilk şeyhliğini yapan Şeyh Nasûh Efendi (ö.1568) kurdurmuş tur.

b. Uşşâkiyye: Buhâra'lı Şeyh Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî (ö.1592) tarafından kurulmuştur. Buhâra'da ilim tahsiliyle birlikte, zamanın Kübrevî ve Nakşî şeyhlerinden feyz almasına rağmen, bunlarla yetinmeyerek aldığı manevî bir işaretle seyahata çıkmış ve Erzincan'da bulunan Şeyh Seyyid Ahmed-i Semerkandî Efendi'ye intisab ederek sülûkünü tamamlamıştır. Hilâfet alarak, şeyhinin emriyle Uşak'a gelip yerleşmiş ve irşadla meşgul olmuştur. O sırada Manisa'da valilik yapan III. Mehmed şöhretine muttalî olmuştu. Padişah olunca kendisini İstanbul'a davet etmesi üzerine İstanbul'a gelerek hizmetlerini orada devam ettirmiştir. Dergâhı Kasımpaşa semtindedir. 121 yıl ömür

süren ve çok büyük saygı gören bu zatın cenazesini Aziz Mahmûd-ı Hüdâyî kıldırılmıştır.

Pek çok kimseye hilâfet vermiş olan bu zatın tarikatından zamanla nice şeyhler yetişmiştir. Uşşâkiyye'den daha sonraları Cemâliyye adında bir talî kol daha ortaya çıkmıştır. Bu kolu kuran zat da Şeyh Muhammed Cemâleddîn Efendi'dir (ö.1751). Cemâliyye'den de Şeyh Abdullâh Selâhaddîn Efendi'nin (ö.1783) kurduğu Salâhiyye kolu türemiştir.

c. Ramazâniyye: Afyonkarahisar'lı Rmazânüddîn-i Mahfî Efendi (ö.1616) tarafından kurulmuştur. Memleketinde ilim tahsil etmiş ve Şeyh Kâsım Çelebî'den tasavvufî terbiye görerek hilâfet aldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. Orada, Kocamustafapaşa semtindeki tekkesinde irşad göreviyle meşgul olmuştur.

ca. Cerrâhiyye: Ahmediyye'den neşet eden önemli bir kol da, Rmazâniyye kolundan doğan Cerrâhiyye'dir. Şeyh Nûreddîn Muhammed-i Cerrâhî (ö.1721) tarafından kurulmuştur. Bu zat, Üsküdar'daki Selâmî Efendi dergâhı şeyhi Alî Alâeddîn Efendi'nin terbiyesinde sülûkünü tamamladıktan sonra İstanbul'da Karagümruk'teki kendi adına yaptırılan dergâhta tarikat neşrine devam etmiştir. Bu dergâh Cumhuriyet dönemine kadar faaliyetlerini devanı ettirmiş ve pek çok kimsenin yetişmesine hizmet etmiştir.

d. Mısıriyye: Ahmediyye'nin talî kollarından önemli birisi de Mısıriyye'dir. Şeyh Muhammed Niyâzî-i Mısırî (ö.1692) tarafından kurulmuştur. Aslen Malatya'lı olan ve Ali Efendi adında bir Nakşî dervişinin oğlu olan bu zat, Mısır'da uzun yıllar ilim tahsil ettiği için Mısırî lakabıyla meşhur olmuştur. Mısır'dan İstanbul'a, oradan da Bursa ve Uşak'a gelen Mısırî, Şeyh Yusuf Sinân-ı Ümmî'ye (ö.1664) intisab etti. Şeyhiyle beraber gittikleri Elmalı'da sülûkünü tamamlayarak hilâfet aldıktan sonra Uşak ve Kütahya üzerinden Bursa'ya geldi ve kendisi için yaptırılan tekkeye yerleşti. Bir ara Edirne'ye giderek Selimiye Camiinde irşadla meşgul olurken, bazı fikirleri sebebiyle Limni adasına sürgün edildi. Oniki yıl orada kaldıktan sonra tekrar Bursa ve Edirne'ye gitti, fakat çok geçmeden yine Limni'ye gönderildi ve orada vefat etti. Tasavvufî eserleri ve özellikle Yûnus Emre geleneğinin önemli bir örneği olan "Dîvân"ı meşhurdur. Kendisi birçok şeyhten istifade ettiği

gibi kendisinden de Mevlevî, Bektaşî vb. farklı tarikatlardan pekçok kimse feyz almıştır.

4. Şemsiyye:

Halvetiyye'nin ana kollarından biri olup, Şeyh Şemseddin Ahmed-i Sîvâsî (ö.1597) tarafından kurulmuştur. Aslen Tokat'ın Zile ilçesinden olan Sîvâsî'nin babası Ebu'l-Berekât Muhammed-i Zilî, Şeyh Habîb-i Karamânî'nin Amasya'da bulunan halifesi el-Hâc Hızır-ı Amâsî'ye müntesipti. Oğlu Ahmed'i yedi yaşında iken şeyhine götürerek duasını almıştır. Şemseddin Ahmed, Zile ve Tokat'ta bir müddet ilim tahsilinden sonra İstanbul'a giderek ilim tahsil itmiş, bu esnada tasavvuf yoluna meylederek, gittiği hac dönüşü bir müddet Zile'de ders okuttuktan sonra Amasya'da bulunan, babasının şeyhi Hızır Efendi'nin halifesi Muslihuddin Halife'ye intisab etmiş ve hilâfet icazeti almıştır. Bu şeyhin vefatından bir süre sonra, hususen kendisini irşad vazifesiyle Şirvan'dan Tokat'a gelen Şeyh Abdülmecid-i Şîrvânî'ye (ö.1556) bağlanarak, sülûkünü tamamlayıp tarikat hırkası giymiş ve hilâfet göreviyle memleketi Zile'ye gönderilmiştir. Zile'de ilim ve irşadla meşgul iken, Kanûnî'nin vezirlerinden Koca Hasan Paşa'nın Sivas'ta bir cami (Meydan Camii) ve dergâh yaptırıp, kendisini oraya davet etmesi üzerine Sivas'a gitmiş ve vefatına kadar irşad faaliyetine orada devam etmiştir.

Halvetiyye'nin Şemsiyye kolu Sivas ve Zile havalisinde yayıldığı gibi, Şemseddin-i Sîvâsî'nin halifesi Şeyh Abdülmecid-i Sîvâsî (ö.1639) tarafından İstanbul'a taşınmıştır. Tarikat, gerek o dönemde İstanbul'da görülen Kadızâdeliler adlı tekke aleyhtarı harekete karşı mücadelesiyle meşhur olan Abdülmecid-i Sîvâsî'nin, gerekse onun kız kardeşinin oğlu ve halifesi Şeyh Abdülehad Nûrî-i Sîvâsî'nin (ö.1651) gayretleriyle hem İstanbul'da da yayılmış, hem de bu son şahıs adına Sîvâsiyye adında yeni bir kol teşekkül etmiştir.

a. *Sîvâsiyye*: Şemsiyye'den türeyen yegane kol budur. Şeyh Abdülehad-ı Nûrî Efendi'ye nisbet edilir. Bu zat, ilim, irfân ve fazîletiyle İstanbul'da herkese kendini kabul ettirmiştir. Sivas'lı olan Nûrî Efendi, küçük yaşta dayısı Şeyh Abdülmecid-i Sîvâsî Efendi ile beraber İstanbul'a gelmiş, ondan zahirî ve bâtinî ilimleri tahsil ederek tarikat terbiyesini de tamamlayıp hilâfet almıştır. Bir müddet Midilli'de ilim ve irşadla meşgul olduktan sonra İstanbul'a davet edilmiş ve Mehmed Ağa

tekkesine şeyh tâyin edilmiştir. Vefatına kadar bu görevini sürdürmüş, bu esnada farklı zamanlarda Fatih, Bâyezîd ve Ayasofya camilerinde kürsü vaizlikleri de yapmıştır. Vefat edince, makamına halîfelerinden Şeyh Muhammed-i Nazmî (ö.1701) oturmuştur. Nazmî Efendi'nin kırkbeş yıl gibi uzun bir süre bu görevi sürdürmesinden sonra, vefatı üzerine, onun da yerine oğlu Şeyh Abdurrahmân Refîâ (ö.1720) geçmiştir. O da vefat edince, aynı görevi diğer oğlu Şeyh Abdülmecid Efendi (ö.1730) üstlenmiştir. Bundan sonra bu kol varlığını devam ettirememekle beraber, Vicdânî'nin kaydettiğine göre, XX. yüzyıl başlarında Taşkasap semtindeki Zibin-i Saâdet dergâhında, silsilesi Abdülehad-ı Nûrî'ye ulaşan Şeyh Seyyid Yûsuf Ziyâeddîn Efendi tarafından temsil edilmekteydi.

Mevleviyye

Osmanlı döneminin önemli tarikatlarından biri de Mevleviyye'dir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye (ö.1273) nisbet edilen bu tarikat, Anadolu topraklarında kurulmuş bir tarikattır. Her ne kadar Mevlânâ'ya nisbet edilse de, tarikatın âdâb ve erkânıyla müesseseseleşmesi, Çelebi Hüsâmeddîn (ö.1284) ve bilhassa Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veleddîn (ö.1312) zamanında olmuştur. XV. yüzyıla kadar geçen devre, bu tarikatın kuruluş ve gelişme dönemi olarak kabul edilir. Anadolu'da Konya'daki dergâhtan sonra en önemli Mevlevî dergâhı 1316 yılında yapılan Afyonkarahisar Mevlevihânesi'dir.

Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veleddîn'den sonra erkek torunları vasıtasıyla devam eden aile üyelerinin Konya'daki tekkede şeyhlik makamına oturmaları sonucu, Mevlevîlik'te bir "Çelebîlik Makamı" meydana gelmiştir. Bu makamı temsil eden çelebîler, ya şeyh olurlar veya şeyh olacaklara ichazetname verirlerdi. Diğer taraftan, Mevlânâ soyunun Sultan Veleddîn'in kızı Mutahhare Âbide Hatun kolundan devam eden kanadına da "Înâs Çelebîleri" denilmekteydi. Bundan dolayı Mevlevî şeyhleri Çelebîler ve Çelebî olmayanlar diye temelde iki guruba ayrılmaktadır.

Ayrıca, başlangıçtan itibaren Mevlevîlik inanç bakımından da iki kol halinde gelişmiştir. Bunlardan biri, zühdü esas alıp, Ehl-i Sünnet'in inanç esaslarına ve şeriat kurallarına bağlı kalan Veleddîn Kolu; diğeri ise Kalenderîler gibi şeriatla kendini kayıtlı hissetmeyip, şarap ve esrarın serbest olduğu, bıyıkların uzatıldığı, veya "çâr darb" denilen saç, sakal,

bıyık ve kaşların kazıtıldığı, bâtinî karaktere sahip Şems Kolu'dur. XVI. yüzyılda Afyonkarahisar Mevlevîhânesi'nde şeyhlik yapan Dîvâne Mehmed Çelebi (ö. 1544'ten sonra) de "inâs çelebîlerinden olup meşreb itibarıyla Şems Kolu'na mensub bir kimse idi. Bu dergâh bundan sonra hep bu zatın soyundan gelenlerin yönetiminde olmuştur. Ancak, Osmanlı topraklarında varlığını sürdüren ve Mevlevîlik denilince akla gelen kol Çelebîler tarafından temsil edilen Veled Kolu'dur. Bu kolun Osmanlı yönetimiyle münasebetleri de hep iyi olagelmıştır.

Mevlevîyye tarikatı, Dîvâne Mehmed Çelebi ile birlikte Anadolu'da belirgin bir yayılma sürecine girmiştir. Sık sık seyahatlar yapan bu Kalenderî meşreblî zat, uğradığı birçok yerde dergâh açtırmış ve oralara halifeler tâyin etmiştir. Meselâ, Burdur, Eğridir, Sandıklı, Muğla ve Kütahya'daki dergâhlar bunlardandır. İstanbul'daki Galata Mevlevîhânesi'ni de bu zat açtırmıştır.

Mevlevîyye'nin Anadolu'daki üçüncü önemli merkezi ise, 1368 yılında Saruhan İli Beyi İlyasoğlu İshak Bey tarafından Manisa'da yaptırılan Mevlevîhâne'dir. Anadolu'da, zikredilenlerin dışında bir başka Mevlevî dergâhı da, yine Konya'da bulunan ve XVI. yüzyıl başlarında kurulan Pîrî Mehmed Paşa Zâviyesi'dir.

Mevlevîlik, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren köy ve kasabalardan ziyade şehir merkezlerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamıştır. Bundan böyle Mevlevîlik şehir merkezlerinde faaliyet gösteren, yüksek zümreye ve elit tabakaya hitabeden bir tarikat hüviyeti kazanmıştır. Bunun yanı sıra Mevlevî dergâhları, edebiyat, mûsikî, hat vb. güzel sanatların icra edildiği birer merkez durumuna gelmiştir. Bu yüzden birçok devlet ricâlî, Mevlevîliğe yakın ilgi duymuş, bunlardan bazıları da bu tarikat mensupları için dergâh inşa ettirmişlerdir. Meselâ, Peçoy Mevlevîhânesi 1665'te Gazî Hasan Paşa, Kayseri Mevlevîhânesi 1675'te Bayram Paşa, Kilis Mevlevîhânesi 1676'da Ali Ağa, Selânik Mevlevîhânesi vezir Ahmet Paşa, İstanbul'daki Yenikapı Mevlevîhânesi Malkoç Bey, Beşiktaş Mevlevîhânesi Ohrili Hüseyin Paşa, Üsküdar Mevlevîhânesi de Sultanzâde Nûman Dede Bey tarafından yaptırılmıştır. Yine, birçok Mevlevî dergâhı devlet ricâlî tarafından tamir ettirilmiştir. Bunun bir örneği, bir yangında yanan Galata Mevlevîhânesi'nin Sultan III. Mustafa'nın emriyle ve hazînenin parasıyla 1765'te yeniden yaptırılmasıdır. Bütün bunlar Mevlevî dergâhlarının üst düzey devlet

adamlarıyla çok sıkı bir ilişki içinde olduklarını ve onların yakın alâkalarına mazhar olduklarını göstermektedir. Bu yakın ilişki, Mevlevî şeyhi Şeyh Gâlib'e bağlılığı ile bilinen ve şair ve müzisyen olan Sultan III. Selim ile doruğa ulaşmış; yine zamanın Mevlevî şeyhi Hâlet Efendi ile yakınlığı bilinen II. Mahmud'la devam etmiştir. Bu ilişki, zaman içinde Mevlevî dergâhlarının gelişmesine büyük katkı sağladığı gibi, Mevlevî dervişlerinin askere alınmama vb. birtakım imtiyazlara sahip olmasını da beraberinde getirmiştir.

Zaman içinde İstanbul'da beş ayrı Mevlevîhane kurulmuştur. Bunlar, Galata, Üsküdar, Kasımpaşa, Bahariye (Eyüpsultan'da) ve Yenikapı Mevlevîhâneleri'dir. Bunlardan başka Anadolu ve Rumeli'de birçok Mevlevî dergâhı faaliyet göstermiştir. Bunlardan daha önce zikredilenlerden başka, İzmir, Bursa, Eskişehir, Gelibolu, Sivas, Ankara, Kastamonu, Manastır ve Selânik'i sayabiliriz. Diğer taraftan, Halep, Şani, Medine, Mısır ve Kırım'da da mevlevîhâneler kurulmuş olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Bayrâmiyye

Osmanlı ülkesinde doğup gelişen tarikatlardan biri de Bayrâmiyye'dir. Somuncu Baba diye bilinen Şeyh Hâmidüddîn-i Aksarâyî'nin (ö.1412) manevî terbiyesi altında yetişen ve kendisinden sonra makamına geçen Şeyh Hacı Bayrâm-ı Velî (ö.1430) tarafından Ankara'da kurulan bu tarikat, kurucusundan sonra Şemsîyye-i Bayrâmiyye ve Melâmîyye-i Bayrâmiyye isminde iki ana kola ayrılmıştır. Daha sonraları bu tarikattan Celvetiyye adında önemli bir kol daha ortaya çıkmıştır. Şeyh Hâmidüddîn-i Aksarâyî, Ebheriyye, Nakşbendiyye ve Halvetiyye tarikatlarının her birine mensup şeyhlerden terbiye gördüğü için, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin kurduğu tarikatta bu üç tarikatı meczettiği söylenmektedir. Daha sağlığında büyük bir rağbet ve şöhrete kavuşan Hacı Bayrâm, müridânının fazlalığı sebebiyle devlet aleyhine tehlike arzettiği yolunda şikâyetler duyan Sultan II. Murad tarafından Edirne'ye getirilmiş, ilmi, fâzileti ve samîmiyeti müşahede edilince, iltifat ve hediyelerle memleketine gönderilmiştir. Sağlığında pek çok mürid yetiştirmiş ve hilâfet vermiştir. Bunlar arasında asırlarca ismi unutulmayan şahsiyetler de vardır. Meselâ Fâtih'in hocası Akşemseddîn (ö.1459), Osmanlı dönemi Melâmîliği'nin kurucusu Ömer-i Sikkîni

(ö.1475), Anadolu'da asırlarca sevilerek okunan *Muhammediye*'nin yazarı Yazıcızâde Muhammed (ö.1451) ve onun kardeşi ve *Envâru'l-Âşıkîn*'in yazarı Ahmed-i Bicân bunlardandır. Hacı Bayrâm'ın vefatından sonra makamına en önde gelen halifesi Akşemseddin geçmiştir. Bu zat, tarikat faaliyetlerini Göynük'te devam ettirir. Orada Akşemseddin'in sohbet ve zikir meclislerine katılan Hacı Bayrâm'ın bir başka halifesi Ömer-i Sikkînî ile metod konusunda aralarında zuhur eden ihtilaf sebebiyle Bayrâmîlik iki kola ayrılmış olur:

1. Şemsiyye-i Bayrâmîyye:

Akşemseddin adıyla meşhur olup, Fatih Sultan Mehmed'in hocalığını yapan ve İstanbul'un fethinde onun yanında bulunan Şemseddin Muhammed tarafından kurulan bu kol, Bayrâmîliğin sünî çizgide devam eden kolu olup, zikir tarzı olarak "cehrî zikir"i benimsemiştir. Bu koldan birkaç yan kol daha doğmuştur.

a. *Tennûriyye*: Akşemseddin'in halifelerinden Kayseri'li Şeyh İbrahim-i Tennûrî (ö.1482) tarafından kurulmuş olup, Muhyiddin-i Yavsî, Şeyh Kâsım, Mecdüddin İsâ-yı Saruhânî, İlyâs-ı Saruhânî gibi şeyhler tarafından devam ettirilmiştir. Bunlardan Muhyiddin-i Yavsî (ö.1514), Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin babası, Ali Kuşçu'nun da damadıdır. Aslen İskilip'li olan Yavsî Efendi, İskilip ve Amasya'da irşad faaliyetinde bulunmuş, Amasya'da iken kendisini tanıyan Şehzâde Bâyezîd'in tahta oturduktan sonra daveti üzerine İstanbul'a gitmiş, Sultan'ın kendisi için yaptırdığı, bilahere Yavsî Baba Tekkesi adıyla meşhur olan tekkede tarikat faaliyetine devam etmiştir. Sultan'ın vefatından sonra tekrar İskilip'e dönmüş ve iki yıl sonra orada vefat etmiştir.

b. *İseviyye*: Tarikat silsilesi İbrahim-i Tennûrî'ye dayanan Şeyh İlyâs-ı Saruhânî (ö.1559) tarafından kurulan bu kol, Tennûriyye'nin bir kolu olarak da mütalaa edilmektedir. Akhisar'lı olan ve Şeyh Mecdüddin İsâ-yı Saruhânî'nin oğlu ve halifesi olan bu zât, tarikat faaliyetini Manisa'da sürdürmüştür.

c. *Himmetiyye*: Bu şubenin kurucusu da Şeyh Himmet Efendi'dir (ö.1684). Aslen Bolu'lu olan Himmet Efendi, müderris iken Şeyh Ahmed-i Bayrâmî'ye intisab etmiş ve İstanbul'da İbrahim Efendi'nin yaptırdığı tekkede şeyhlik yapmıştır.

2. Melâmiyye-i Bayrâmiyye:

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin halifesi Bıçakçı Ömer Dede (Sikkînî) tarafından kurulmuştur. Gizli zikri ve "melâmet" tavrını benimseyen Ömer Dede, önce de bahsedildiği gibi metod yönünden Akşemseddin'le anlaşılmadığı için ayrı bir kol kurarak kendi tarikatını yaymaya çalışmıştır. II. Devre Melâmîliği de denilen ve Vahdet-i Vücûd anlayışını benimseyen bu kola mensup sûfiler, düşüncelerini her yerde ulu orta söyledikleri için, Ehl-i Sünnet'in hamîsi durumundaki Osmanlı yöneticileri tarafından sıkı takibata alınmış, bunlardan bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı hapse atılmış, bir kısmı da sürgün edilmiştir. Bunlardan İsmâil-i Maşûkî (ö.1539) Ayasofya, Bayezîd ve Süleymaniye gibi merkezî camilerde yaptığı konuşmalarda şatahât türünden şeriata aykırı sözler sarfetmesi ve bunda ısrar etmesi üzerine Şeyhülislâm İbn Kemâl'in fetvasıyla oniki müridiyle birlikte idam edilmiştir. Yine, Şeyh Hamza Bâlî (ö.1561), benzer tavırları sergilemesi sebebiyle, Ebussuûd Efendi'nin fetvasıyla idam edilmiştir. İdam edilen bir başkası da Şeyh Beşîr Ağa'dır. Bünyamin-i Ayâşî ile Hüsameddîn-i Ankaravî (ö.1557) de hapsedildiler arasındadır. Ankaravî Ankara'ya yerleşerek tarikatını Anadolu'da yaymaya çalışmıştır. Bosna'lı Şeyh Hamza Bâlî (ö.1561), Bursa'lı Şeyh Hamza (Hasan Kabâdûz) (ö.1601) ve İdris-i Muhtefî (Hacı Ali-i Rûmî) (ö.1615) onun önde gelen halifeleridir. Bunlardan İdris-i Muhtefî, söz konusu baskılardan dolayı farklı bir isim altında kırk yıl kadar kendini gizlemiştir. Üzerlerindeki bu baskı sebebiyle, Melâmiyye mensupları gizli bir tarikat özelliği kazanmış ve faaliyetlerini de gizliden gizliye sürdürmeye çalışmışlardır. Bu yüzden tarikatın tarihî seyrini takip de hayli zorlaşmıştır. Bayramiyye Melâmîliği'nin kurucusu Ömer Dede'den sonra makamına Ayaş'lı Bünyamin (ö.1510) oturmuş, ondan sonra da yerine Aksaray'lı Pîr Ali (ö.1538) geçmiştir. Bu zat, İsmâil-i Maşûkî'nin babasıdır. Maşûkî'nin halefi ise Halvâyî (Helvacı) Baba lakabıyla meşhur olan Yakûb Efendi'dir (ö.1589). Hayrabolu'lu Ahmed-i Sârbân (ö.1545), Vize'li Alâeddîn (ö.1562), Gazanfer Dede (ö.1566), Hüseyin-i Lâmekânî (ö.1625) ve Şeyh Abdullâh-i Bosnevî (ö.1644) de bu tarikat mensuplarının meşhurlarıdır.

Melâmiyye-i Bayrâmiyye, Aksaray'lı Pîr Ali zamanında Orta Anadolu, İstanbul ve Edirne civarına yayılmıştır. İsmâil-i Maşûkî zamanında Sipahiler arasına da girmiş ve bilhassa Rumeli'de yaygınlaşmış-

tır. Melâmîliğin bu bölgede yayılmasında, Şeyh Bedreddin vasıtasıyla bölge insanının Vahdet-i Vücûd düşüncesine önceden aşina olmasının da etkisi olmuştur. Resmî otoritenin ve medrese ulemâsının Melâmîler üzerindeki baskısı halkın onlara karşı ilgisini artırmış ve bu tarikat Rumeli içlerine kadar yayılmıştır. Ahmed-i Sârbân'ın faaliyetlerindeki başarısı ve saf Türkçe ile yazdığı şiirler de bu yayılmada etkili olmuştur. Hüsâmeddin-i Ankaravî zamanında bu bölgede tarikat daha da yayılarak, bilhassa Bosna ve civarı tarikatın ikinci merkezi haline gelmiştir. Şeyh Hamza Bâlî vasıtasıyla daha da gelişen tarikat, Hasan Kabâdûz zamanında da gelişmesini sürdürmüştür. Kabâdûz'dan sonra gelen İdris-i Muhtefî zamanında Melâmîyye şairlerden şeyhülislâm ve sadrâzama kadar bütün devlet ricali arasında yayılma imkânı bulmuştur. Nihayet Beşîr Ağa ve kırk mürîdinin idam edilmesinden sonra bu tarikat faaliyetlerini gizlemek zorunda kalmış ve yayılma hızını da kaybetmiştir. Daha ziyade Rumeli bölgesinde yayılan Melâmîler'in, Istrumca, Selânik, Doyran, Köprülü, Tikveş, İştîp, Prizren, Üsküp ve Manastır'da tekkeleri bulunmaktaydı.

Uzunca bir süre gizlenmek zorunda kaldıktan sonra, XIX. yüzyılda Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî'nin (ö.1887) Üsküp'te başlattığı irşad faaliyetiyle Melâmîlik Balkanlar'da yeni bir safha ve ivme kazanarak varlığını devam ettirmiştir.

3. Celvetiyye:

XVI. yüzyılın sonlarında Şeyh Azîz Mahmûd-ı Hüdâyî (ö.1628) tarafından kurulan tarikat, Bayrâmîyye'nin önemli kollarından biridir. Hüdâyî'nin silsilesi, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin halifelerinden Akbıyık Meczûb'a (ö.1455) dayanır. Şeyh Hüdâyî'nin mürşidi, Bursa'da faaliyet gösteren Şeyh Muhammed Muhyiddîn Üftâde Efendi'dir (ö.1580). İstanbul ve Mısır'da ilim tahsîlinden sonra Bursa'da nâiblik ve müderislik vazîfesi yapmakta iken, Üftâde Efendi'ye intisab eden Hüdâyî Efendi, bu vazîfelerini terkederek şeyhinin yanında sülûkünü tamamlayarak hilâfet almıştır. Şeyhinin vefatından sonra makamına geçen Hüdâyî, Bursa'dan ayrılarak, kısa bir süre memleketi olan Sivrihisar'da bulunduktan sonra, irşad faaliyetlerini İstanbul'da devam ettirmiştir. Üsküdar'daki Hüdâyî dergâhı da kendi zamanında kurulmuştur. Osmanlı padişahlarından III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed, II.

Osman (Genç Osman) ve IV. Murad'la çok yakın münasebetler içinde olan Hüdâyî, İstanbul'da en çok rağbet edilen şeyhlerden biri olmuştur. Hayatında pek çok kimseyi irşad etmiş, bunlardan altmıştan fazlasına hilâfet vermiştir. Vefat edince makamına, o sırada Bursa'da şeyhlik yapan halifesi Muk'ad Ahmed Efendi (ö.1639) oturmuştur.

Hüdâyî Efendi'nin etrafa gönderdiği halifeleri vasıtasıyla Celvetiyye tarikatı, bilhasa İstanbul, İzmir, Bursa ve Balıkesir başta olmak üzere, kısa zamanda Anadolu ve Balkanlar'a yayılmıştır. Zamanla bu tarikattan da birtakım alt kollar ortaya çıkmıştır. Bunlar, Üsküdar'daki Hüdâyî dergâhında şeyhlik yapan Şeyh Selâmî Ali Efendi'ye (ö.1692) nisbet edilen *Selâmiyye*; Osman Fazlî Efendi'nin (ö.1690) halifesi olarak Bursa'da irşad faaliyetlerinde bulunan, *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirin müellifi ve pek çok eserin sahibi meşhur alim ve sûfî İsmâîl Hakkî-i Bursevî'ye (ö.1724) nisbet edilen *Hakkıyye*; Selâmî Ali Efendi'nin halifesi olup, Manisa, Bursa ve İstanbul'da faaliyet gösteren Kütahya'lı Fenâî Ali Efendi'ye (ö.1745) nisbet edilen *Fenâiyye*; ve Şeyh Yûsuf Nizâmeddîn Efendi'nin (ö.1752) oğlu ve halifesi olup, daha önce Melâmiyye ve Bektâşiyye tarikatlarına da intisab etmiş olan ve Üsküdar'daki Bandırma dergâhında şeyhlik yapan Mustafa Hâşim Efendi'ye (ö.1782) nisbet edilen *Hâşimiyye*'dir. Zaman içinde İstanbul'un muhtelif semtlerinde otuz kadar Celvetî tekkesinin bulunmuş olması, bu tarikatın İstanbul'da ne derece yaygın ve etkin olduğunun bir işaretidir.

Nakşbendiyye

Buhâra'lı Şeyh Muhammed Bahâuddîn Nakşbend (ö.1389) tarafından kurulan Nakşbendiyye, İslâm dünyasının birçok bölgesinde olduğu gibi, Osmanlı topraklarında da en yaygın ve tesiri en geniş olan tarikatlardan biridir. Anadolu'ya gelen ilk Nakşbendî şeyhi, Bahâuddîn Nakşbend'in halifesi Buhâra'lı Hâce Rûkneddîn Mahmud olup, tekkesini 1404'te Amasya'da kurarak tarikatını yaymaya başlamıştır. Fatih devrinde Buhâra'dan Anadolu'ya gelip Bursa'ya yerleşerek dergâhını kuran bir başka Nakşî şeyhi de Ahmed-i İllâhî'dir. Nakşbendiyye'nin Anadolu'da hızla yaygınlaşıp şöhret bulması, Hâce Ubeydullâh Ahrâr'ın (ö.1490) tasavvufî terbiyesinde yetişerek hilâfet göreviyle Anadolu'ya gelen Simav'lı Molla Abdullâh-ı İllâhî (ö.1491) ve onun yetiştirdiği halifeleri vasıtasıyla olmuştur.

Molla İlâhî, İstanbul'da Zeyrek medresesinde dinî ilimleri tahsil ettiği esnada ilmini artırmak için devrin meşhur ilim merkezlerinden olan Horasan bölgesine gitmiş, orada ilimle meşgul olurken tasavvuf yoluna meylederek Semerkant'ta bulunan Şeyh Ubeydullâh Ahrâr'a intisab etmiştir. Sülûkünü tamamlayıp icazet aldıktan sonra bir yıl Buhâra'da Bahâuddîn Nakşbend'in mezarının yanında inzivâda kalmış, daha sonra şeyhinin emriyle memleketine dönmüştür. Yolculuğu sırasında Molla Abdurrahmân-ı Câmî ve daha başka sûfilerle de görüşmüştür. Memleketinde kısa zamanda şöhret bulan ve tarikatını yaymaya devam eden Molla İlâhî, Fatih tarafından İstanbul'a davet edilmiş, fakat o hemen bu davete icabet etmeyerek, önde gelen müridlerinden Emîr Ahmed-i Buhârî'yi (ö.1516) göndermiştir. Bilâhère kendisi de İstanbul'a giderek, Zeyrek Camii yakınındaki metruk bir yerde bir müddet irşad hizmetinde bulunduktan sonra, Selânik yakınlarındaki Vardaryenicesi'ne gitmiş ve vefatına kadar hizmetini orada devam ettirmiştir.

Molla İlâhî yetiştirmiş olduğu yüzlerce müridi ile Nakşbendiyye'nin Osmanlı ülkesinde yayılmasında çok büyük bir pay sahibi olmuştur. Bu müridlerin başında hiç şüphesiz İstanbul'daki dergâhında kendi makamına oturttuğu Emîr Ahmed-i Buhârî gelir. Bu zat da ilk önce Ubeydullâh Ahrâr'a intisab etmiş, Molla İlâhî ile birlikte Anadolu'ya gelerek sülûkünü onun yanında tamamlamıştır. İstanbul'da Fatih semtinde kendi adına tesis edilen tekkede tarikatını yaymaya çalışmış, kısa zamanda büyük bir mürid kitlesine sahip olmuştur. Mevcut tekke kifayet etmediği için bir tekke de Ayvansaray'da kurdurmuştur. Kısa zaman sonra bunlar da kifayet etmemiş, halîfesi ve damadı Mahmud Çelebî (ö.1531) tarafından Edirnekapı'da bir tekke daha kurulmuştur. Böylece ilk etapta İstanbul'da Fatih, Ayvansaray ve Edirnekapı'da olmak üzere üç ayrı Emîr Buhârî Tekkesi teşekkül etmiştir. Emîr Buhârî de şeyhi gibi yüzlerce mürid yetiştirmiş bir zattır. Bunlardan yukarıda zikri geçen ve vefatından sonra Fatih'teki tekkede makamına oturan Mahmud Çelebî'nin dışında şu önemli isimleri de zikretmek gerekir: İstanbul Koska'da faaliyet gösteren Hâkim Çelebî (ö.1566), Eğridir'de Pîrî Halîfe (ö.1554), Bursa'da, Molla Câmî'nin meşhur *Nefehâtü'l-Üns*'ünü tercüme eden Mahmud Lâmiî Çelebî (ö.1531) ve Kastamonu ile Bursa'da faaliyet gösteren ve II. Bâyezîd'le yakın ilişkisi olan Şeyh Mus-

liheddin-i Tavil. Bunlardan başka, Emîr Buhârî daha pek çok halife yetiştirip irşad göreviyle çeşitli bölgelere göndermiştir.

Molla İlâhî ve Emîr Buhârî'nin yetiştirip etrafa gönderdiği halifeler vasıtasıyla Nakşbendiyye tarikatı, İstanbul başta olmak üzere Rumeli, Isparta, Bursa, Kastamonu ve Bolu gibi ülkenin çeşitli bölgelerinde hızla yayılmıştır.

Bu silsileden ayrı olarak, kısaca *Nahcivânî Tefsîri* diye bilinen *el-Fevâtihu'l-Îlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye* adlı tasavvufî tefsîrin müellifi Nahcivan'lı Baba Nimetullâh (ö.1514) da Tebriz'den Akşehir'e gelip yerleşmiş ve onaltı yıl süreyle o bölgede Nakşbendiyye'yi tanıtmış ve yaymıştır. Yine Amasya'da, XV. yüzyıl başlarında, daha önce zikri geçen Hâce Rükneddin Mahmûd-ı Buhârî'nin kurduğu ve şimdi-lik Anadolu'da kurulan ilk Nakşî tekkesi olarak bilinen Mahmud Çelebî Tekkesi'nden başka, 1453'te yaptırılan ve Sadeddin-i Kaşgarî'nin halîfesi Sun'ullâh-ı Buhârî'nin ve peşinden oğlu Şeyh Abdülvedûd Efendi'nin şeyhliklerini yaptığı Yâ Vedûd Tekkesi ile, 1554'te Nakşî şeyhi Abdullâh Efendi tarafından yaptırılan Şeyh Abdal Tekkesi'nde gerçekleştirilen irşad faaliyetleriyle tarikat o bölgede de yayılma imkânı bulmuştur. Nakşbendiyye'nin İstanbul'da faaliyet gösteren önemli şahsiyetlerinden biri de, Emîr Buhârî Tekkesi'nde şeyhlik yapan Mehmed Emîn-i Tokadî'dir (ö.1745). Meşhur alim ve sûfî Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin Efendi de onun müridlerindendir.

XVI. ve XVII. yüzyılda gerçekleşen bu yayılma sürecinden sonra, Nakşbendiyye tarikatı XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında Hâlidîyye-i Nakşbendiyye adı altında yeni ve daha hızlı bir yayılma dönemine girerek, İstanbul ve Anadolu'da çok geniş bir tesir icra etmiştir.

1. Hâlidîyye:

Yetiştirip etrafa gönderdiği yetmiş küsur halifesiyle Nakşbendiyye'nin, Uzak Doğu ülkeleri de dahil dünyanın pek çok bölgesine yayılmasını sağladığı için, Şeyh Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'den (ö.1827) itibaren bu tarikat onun ismine nisbetle kısaca Hâlidîyye adıyla anılır olmuştur. Silsilesi altıncı halkada İmâm-ı Rabbânî'ye (ö.1625) ulaşan Bağdâdî, Hindistan'lı Şeyh Abdullâh-ı Dehlevî'nin (ö.1824) halifesidir. Hâlid-i Bağdâdî'nin faaliyet gösterdiği Irak ve Suriye topraklarının Osmanlı devletine bağlı olması, onun tarikatının İstanbul ve Anado-

lu'da yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu hızlı yayılmaya yardımcı olan bir başka sebep de, II. Mahmud döneminde Yeniçeri ordusunun lağvedilmesiyle birlikte kapatılan Bektaşî tekkelerine çoğunlukla Hâlidîyye-i Nakşbendîyye'ye mensup şeyhlerin atanmış olmasıdır. Şimdi Hâlidîyye'yi İstanbul ve Anadolu'ya taşıyan ve yayan şahsiyetlere kısaca bir göz atalım.

1. Bağdâdî'nin halifelerinden Trablusşam müftüsü Ahmed-i Ervâdî'nin (ö.1857) halifesi olan Ahmed Ziyâeddîn-i Gümüşhânevî (ö.1893), İstanbul Babıâli'deki dergâhında yapmış olduğu faaliyetleriyle son dönem Osmanlı toplumunun siyasî, ictimai ve dîni hayatında önemli bir rol oynadığı gibi, Bağdâdî'nin geleneğine uyarak çeşitli bölgelere gönderdiği yüzün üzerindeki halifesiyle tarikatın yayılmasına çok büyük katkıda bulunmuştur. Kendisinden sonra dergâhtaki hizmetleri halifesi Ömer Ziyâeddîn-i Dağistânî (ö.1920) ve onun halefleri devam ettirmiştir. Cumhuriyet döneminde yetişen Nüreddin Topçu'nun şeyhi Abdülazîz Bekkine (ö. 1952) ile Mehmed Zâhid Kotku (ö.1980) da bu silsileye bağlıdırlar.

2. Bağdâdî'nin bir başka halifesi Seyyid Tâhâ-yı Hakkârî vasıtasıyla ayrı bir silsile yayılmıştır. Anadolu'da faaliyet gösterip de silsilesi bu zata ulaşan ve Cumhuriyet dönemini idrak eden önemli şahsiyetler arasında, Es'ad-ı Erbilî (ö.1931), Bitlis'li Muhammed-i Küfrevî, Seyyid Abdülhakîm-i Arvâsî (ö.1943), Şeyh Ahmed-i Hanzevî (ö.1949), Alvar'lı Muhammed Lûtfî (ö.1956), Bolu'lu Muhammed Muhyiddîn Efendi (ö.1976), Mahmûd Samî Ramazanoğlu (ö.1984) vb. kimseleri sayabiliriz.

3. Halifelerinden Erzincan'lı Abdullâh-ı Mekki kanalıyla gelen önemli şahsiyetlerden, onun halifeleri Erzincan'lı Hayyât Muhammed Vehbî Efendi (Terzi Baba) (ö.1848) ve Edirne ve İstanbul'da faaliyet gösteren Yanya'lı Mustafa İsmet Efendi'yi (ö.1872) zikretmek gerekir.

4. Bir başka halifesi de Memiş Efendi diye tanınan Muhammed-i Kudsi'dir (ö.1852). Bu zatın halifeleri, Konya merkez olmak üzere İstanbul, Kırım, Trabzon, Sivas, Tarsus ve Manisa'da faaliyet göstermişlerdir. Silistre'li Hacı Feyzullâh Efendi (ö.1875) ve Konya'lı Topbaşzâde Ahmed-i Kudsi Efendi (ö.1889) de onun halifelerindendir.

5. Hâlid-i Bağdâdî'nin halifesi olarak Palu'daki tekkesinde faaliyet gösteren Alî-i Sebtî'den sonra yerine oğlu Şeyh Mahmud geçmiştir. Şeyh Mahmud'un oğlu Şeyh Saîd (ö.1925) de Hınıs'ta faaliyet göstermiştir. Bu zat, Cumhûriyet yönetimine karşı isyana kalkıştığı için idam edilmiştir. Alî-i Sebtî'nin halifelerinden Mahmud-ı Sâminî ile onun halifesi Osman Bedreddîn-i Erzurûmî (İmam Efendi) de doğu illerindeki faaliyetleriyle tarikatı yaymışlardır.

6. Bağdâdî'nin halifelerinden Muhammed b. Abdullah-ı Hânî (ö.1862), Mûsâ Safvetî Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelerek Sultan Abdülmecid'le görüşmüştür. İstanbul'da pek çok mürîd edinmiş, Anadolu'ya da halifeler göndermiştir. Ayasofya Camii vaizi Yusuf Efendi, Arpacılar Camii imamı Hacı Ahmed Efendi, Bursa'da Ulu Cami imamı İsmail Vehbî Efendi ve Kula'lı İsmail Efendi onun Anadolu'da faaliyet gösteren halifelerinden bazılarıdır.

7. Bağdâdî'nin bir başka halifesi olan Osman Siraceddîn-i Tavîlî (ö.1866) ve onun soyundan gelenler genellikle bugünkü İran ve Irak'ta faaliyet göstermişlerdir.

8. Halifelerinden Şeyh Hâlid-i Cezerî ve onun yolunu devam ettirenler ise Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu'da Hâlidîyye'yi yaymaya çalışmışlardır.

Görüldüğü gibi, Hâlidîyye şeyhlerinin faaliyetleri daha ziyade Kuzey Irak, Kuzeybatı İran, Kuzeydoğu Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmış durumdadır. Hâlidîler Doğu Anadolu'da daha ziyade Bitlis ve Nurşin yörelerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. O bölgede faaliyet gösteren Kâdirî şeyhi Abdurrahmân-ı Tâgî'nin Seyyid Tâhâ-yı Hakkârî'nin halifesi Sıbgatullâh-ı Arvâsî'nin etkisiyle Kâdirîlik'ten Hâlidîliğe geçmesiyle bölgede Hâlidîlik daha da gelişmiştir. Daha sonra Nurşin'e yerleşen Tâgî, burayı tarikat merkezi haline getirmiştir. Kendisi vefat edince, görevini halifesi Şeyh Fethullâh-ı Verkânîsî, ondan sonra da Tâgî'nin Hazret lakabıyla tanınan oğlu Molla Muhammed Ziyaeddîn devam ettirmişlerdir.

XIX. yüzyılın önemli Hâlidî şeyhlerinden şu isimleri de zikretmek gerekir: İstanbul'da Veliyyüddinzâde Hıfzî Efendi (ö.1837), Yahyâ Efendi dergâhında Muhammed Nûrî Şemseddîn (ö.1863), Çarşamba'da Murad Molla dergâhında Muhammed Murâd-ı Buhârî (ö.1848),

Bursa'lı Hüsâmeddîn Efendi'nin halifesi Şeyh Vahyî Mustafa Efendi (ö.1878), Karabağ'lı Hamza Nigârî (ö.1887) ve Bursa'da Hoca Hüsâmeddîn Efendi (ö.1863).

Önce de belirtildiği gibi, Hâlidîyye'nin Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri asla bu bölgelerle sınırlı kalmamış, İstanbul başta olmak üzere, Anadolu'nun hemen her tarafına, Balkanlar'a ve Kafkaslar'a yayıldığı gibi, Sultan II. Abdülhamid'in teşviki ve desteğiyle bazı Afrika ve Uzak Doğu ülkelerine kadar uzanmıştır. Hâlidiliğin İstanbul'daki en güçlü temsilciliğini Gümüşhânevî dergâhı yapmış, Ahmed Ziyâeddîn-i Gümüşhânevî'nin yetiştirip etrafa gönderdiği halifeleri vasıtasıyla tarikat daha çok yayılma imkânı bulmuştur.

Bektâşîyye

Anadolu'ya gelen Yesevî dervişlerinden biri olan Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö.1270) kurduğu bu tarikat, gerek Osmanlı'nın kuruluş devrelerinde, gerekse sonraki yüzyıllarda Anadolu ve Balkanlarda faaliyet gösteren önemli tarikatlardan biridir. Hoca Ahmed-i Yesevî'nin (ö.1166) mürîdi Lokmân-ı Perende'nin manevî terbiyesinde yetişen ve iyi bir ilim tahsil ermiş olan Hacı Bektâş, irşad ve tebliğ maksadıyla geldiği Anadolu'da Sulucakarahöyük'ü (bugünkü Hacıbektaş) mekân tutarak dergâhını kurmuş ve irşad faaliyetini başlamıştır. Sünnî inanca bağlılığı eserlerinden açıkça anlaşılan Hacı Bektâş-ı Velî, faaliyetlerini daha çok kırsal kesimde yaşayan kitleler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Sağlığında pek çok kimseyi tarikat terbiyesiyle yetiştirmiş, bunlardan birçoğuna hilâfet vererek, tarikatını yayması için değişik bölgelerde görevlendirmiştir. *Vilâyetname-i Hacı Bektâş-ı Velî*'de bahsedildiğine göre, bunlardan Cemâl Seyyid adlı halifesini Akdeniz bölgesine göndermiştir. O da oğlu Asıldoğan'ı yetiştirerek irşad için Rumeli tarafına yollamıştır. Diğer halifeleri Sarı İsmail'i Menteşe ilinin Tavaz havalisine, Hacım Sultan'ı Uşak tarafına, Resûl Baba'yı (Resûl Ali Sultan) Altıntaş'a bağlı Beşkarış mevkiine, Pîr Ebû Sultan'ı Konya'ya, İbrahim Hacı'yı Dulkadiroğlu beyliğinde Bozok ve Üçok bölgesine, Sarı Saltuk adıyla meşhur olan Muhammed-i Buhârî'yi de Rumeli'ye göndermiştir. Bu son şahıs Barak Baba'yı, o Tapduk Emre'yi, o da Yûnus Emre'yi yetiştirmişlerdir. Bütün bu zatlar ve onların yetiştirdiği daha pek çok Bektâşî dervîşi, Anadolu ve Rumeli'nin müslümanlaşmasında

önemli bir rol oynadıkları gibi, Hacı Bektâş-ı Velî'nin düşüncelerini ve Ahmed-i Yesevî'den beri gelen tasavvuf kültürünü bu bölgelerde yaymışlardır. Ayın zamanda mücahid ruhlu olan bu dervişler Osmanlı'nın kuruluş yıllarında pek çok yararlı hizmetler yapmışlar, Osmanlı ordusuyla birlikte savaşa bile iştirak etmişlerdir. Bunlara örnek olarak, daha önce de zikri geçen Abdal Mûsû'yı zikredebiliriz. Bu zat, Bursa'nın fethinden sonra Antalya'ya bağlı Elmalı yakınlarında bir köye (bugünkü Tekkeköy) gelerek meşhur tekkesini kurmuş ve yetiştirdiği dervişlerden birçoğuna hilâfet vererek Anadolu içlerine göndermiştir. Onun en önemli halifelerinden biri olan Kaygusuz Abdal, Mısır'a giderek Bektaşîliği o bölgeye sokan zattır.

Bektaşîliğin Balkanlar'daki efsanevî şahsiyeti Sarı Saltuk'tan sonra, tarikatın o bölgedeki en önemli şahsiyetlerinden biri de Kızıl Deli adıyla tanınan Seyyid Ali Sultan'dır. Kendisine Dimetoka'yı merkez seçen bu zat, Fatih'in esir ettiği bir Sırp prensinin kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten Balım Sultan dünyaya gelmiştir. Balım Sultan, tahsilini ve tarikat eğitimini tamamladıktan sonra, İstanbul'a gelmiş, ancak irşad faaliyetinde bulunmak üzere tekrar memleketi Dimetoka'ya dönmüştür. Daha sonra 1501'de II. Bayezit tarafından Pîr Evi denilen Hacı Bektaş'taki merkez tekkeye şeyh (dede-baba) tâyin edilmiştir.

İlk dönemlerde derli toplu bir teşkilât yapısına sahip olmayan ve kısmen Kalenderîlik'le içli dışlı olan Bektaşîlik, Hacı Bektaş zâviyesinin şeyhliğini üstlenen ve Bektaşîliğin ikinci pîri kabul edilen Balım Sultan'la (Hızır Balî) (ö.1516) beraber, XVI. yüzyıl başlarından itibaren, hem Kalenderîlik'ten bütünüyle ayrılarak kendine özgü kural ve kaideleriyle müstakil bir tarikat hüviyeti kazanmış, hem de merkeziyetçi bir yapıya kavuşarak II. Mahmud tarafından 1826'da Yeniçerilik'le birlikte kapatılışına kadar bu özelliğini korumuştur.

Balım Sultan Pîr Evi'nde şeyh olduktan sonra, Hacı Bektaş Dergâhı civarında, kan bağı ile Hacı Bektaş'a bağlı olduğu söylenen ne kadar kişi mezarı varsa hepsini söktürüp yok etmiştir. Onun yaptığı en önemli icraatlardan biri de, Hurûfî-Şîî-Hıristiyânî unsurların karışımından meydana gelen, Balım Sultan Erkânı adı altında geliştirip uygulamaya koyduğu prensiplerdir. Kısaca, Oniki İmam töresi, bekâr yaşama (mücerredlik), şarap içme (demlenme), ibâhîlik (ibadetler konusunda lâkayit davranma ve haramları mübah sayma), teslis ve

hulul anlayışı, kulağa küpe takma ve oniki post geleneği şeklinde özetlenebilecek olan bu kurallar, bundan böyle Bektâşîler'in genel olarak benimsedikleri kurallar olma hüviyetini kazanmış ve sünîî tarikatların dışında mütalaa edilmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla, bu dönemden itibaren Osmanlı yönetimi fiilen fazla müdahale etmese bile, Bektâşîliğe pek sıcak bakmamış ve onunla iyi ilişkiler içinde olmamıştır. Nihayet II. Mahmud'un Yeniçeri ordusunu lağvetmesinin ardından ülkedeki Bektâşî tekkelerinin faaliyetleri yasaklanmış, buralara Nakşî şeyhler tâyin edilmiştir.

Bektâşîlik, tarihî gelişim süreci içinde ilk önceleri tabîî olarak Pîr Evi'ne yakın yörelerde ve kırsal kesimlerde tanınıp yayılmış, daha sonraları kasaba ve şehirlere de girerek, yukarıda da zikredildiği gibi XV. yüzyılda Konya, Eskişehir, Uşak, Aydın ve Antalya yöresinde kurdukları zaviyelerle Batı Anadolu'da da yayılma imkânı bulmuştur. Osmanlı'nın Rumeli'de gerçekleştirdiği fütûhâta paralel olarak Bektâşîlik o bölgeye de girmiş, daha önce Sarı Saltuk ve müridlerinin oluşturduğu müsait ortamda zamanla Bulgaristan, Macaristan, Arnavutluk, Makedonya, Yugoslavya ve Bosna-Hersek bölgelerine de yayılmıştır. Son dönemlerde bu ülkelerden Bektâşîliğin en yaygın olduğu yer Arnavutluk olmuştur. Balım Sultan'la birlikte yeni bir yapılmaya ve daha iyi maddî imkânlarla kavuşan tarikat, XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yayılmasını sürdürmüştür. Evliyâ Çelebî, Bektâşî tekkelerinin XVII. yüzyılda faaliyette olan pek çoğu hakkında bilgi vermiş ve tarikatın Anadolu ve Rumeli'de yayıldığı bölgeleri belirtmiştir. Bu tarikatın 1826'ya kadar Anadolu'daki yayılma sahasını önce F. W. Hasluck, *Bektâşîlik Tedkikleri*'nde tesbit etmiş, sonra da Suraiya Faroqhi *Der Bektaschi-Orden in Anatolien* adlı eserinde hem haritalarla göstererek, hem de Bektâşî tekkelerinin indeksini vererek daha güvenilir bir tarzda göstermiştir.

Rifâiyye

Seyyid Ahmed-i Rifâî (ö.1182) tarafından kurulan bu tarikat en eski ve meşhur tarikatlardan biridir. Ahmedîyye ismiyle de anılmaktadır. Ortadoğu'da kurulup yaygınlaşan bu tarikat, zamanla Anadolu ve Rumeli'ye de yayılmıştır. Daha Selçuklular zamanında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Rifâî dervişlerine rastlandığını kaynaklar

zikretmektedir. Ahmed-i Rifâî'nin oğlu Seyyid Tâceddîn, kalabalık bir mürid topluluğuyla birlikte Konya'ya gelmiş, bir müddet de Amasya'da kalmıştır. İbn Battûta *Seyahatnâmesinde*, İzmir ve Bergama'daki Rifâî zaviyeleri ile Amasya'daki Ahmed Kûçek b. Tâceddîn zâviyesinden bahsetmektedir. Bu tarikat Anadolu'da Ahî teşkilâtıyla, Rumeli'de de Bektâşîlik'le yakın ilişkiler içinde olmuştur.

Hüseyin Vassâf Bey'in *Sefîne-i Evliyâ*'da belirttiğine göre, Rifâîyye'yi İstanbul'a ilk defa getirip neşreden zat, Şeyh Mahmûd-ı Hadîdî'dir. 1592 yılından sonraki bir zamanda, Üsküdar'da Rifâî Âsitânesi denilen mahallin karşısındaki mescidde ilk defa Rifâî âyürü icra etmiştir. Bu zat, Muhammed-i Mesanî adında bir zatı halife bırakarak, Şam'a gitmiştir. Daha sonra 1689'dan sonra Şeyh Yesî-i Şâmî gelerek tarikatı yaymaya çalışmıştır. Tophane'de ilk defa "zikr-i kıyâm"ı talim eden bu zattır. Şeyh Osman-ı Himmetî, Şeyh Sâdık ve Hocazâde Muhammed Tâhir Efendi'ye hilâfet vermiştir. Bunlardan Osman-ı Himmetî (ö.1796) Karasarıklı Şeyh İbrahim-i Sabrî Efendi'yi (ö.1827) yetiştirmiştir. Bu zat, Küçükmustafapaşa'da Kara Ayşe Hatûn Mescidi'ni tekke olarak kullanmış ve yirmiüç halife yetiştirmiştir. Şeyh Yesî'nin halifelerinden Şeyh Sâdık Efendi (ö.1812) ise Aksaray semtinde Alaca Mescid yakınında bir dergâh tesis etmişse de, büyük yangında yanmıştır.

Rifâîyye'nin İstanbul'da yayılmasında en çok emeği geçenlerden biri de, Karasarıklı Şeyh İbrahim Efendi'nin halifesi Şeyh Seyyid Nûrî Efendi (ö.1856) olmuştur. III. Selim'in şehzadelerinin talini ve tedrisiyle görevli olan ve Bâb-ı Âli Divân-ı Hümâyûn Kalemî memurluğunu üstlenen bu zat, Alaca Mescid şeyhi Sâdık Efendi'den, onun vefatından sonra da Fatih civarında irşad faaliyetinde bulunan Karasarıklı İbrahim Efendi'den terbiye görmüştür. Hilafet alarak, Üsküdar'da Debağlar Meydanı'ndaki Hamzavîler'e mensup Kurban Nasûh Baba Zaviyesi'ni ihya edip genişletmiş ve vefatına kadar kırkbeş yıl irşad faaliyetinde bulunmuştur. Makamına oğlu Tevfik Efendi (ö.1899) geçmiş ve kırkdört yıl da o görevi devam ettirmiştir. Nûrî Efendi'nin önde gelen halifelerinden Üsküdar'lı Şeyh Mûsâ Efendi, Tahta Minare Dergâhı'nı tesis edip şeyhliğini yapan Şeyh Salih Efendi (ö.1879), Odabaşı Dergâhı'nı tesis edip şeyhliğini yapan Şeyh Abdullah Efendi (ö.1872), Tesbihci şâir Şeyh Es'ad Efendi ve Sarrac İshak Dergâhı şeyhi Muhammed-i Fazlî Efendi'yi (ö.1898) zikretmek gerekir. Tevfik Efendi'den

sonra Üsküdar Rifâî Dergâhı şeyhliğine 1902 yılında oğlu Şeyh Hayrullah Tâceddîn Efendi getirilmiştir. Bu halifelerden Muhammed-i Fazlî Efendi'nin yetiştirdiği halifelerden Şeyh Muhammed-i Hilmi Efendi Çemberlitaş'taki Karababa Dergâhında, Şeyh İhsan Efendi de Sultan Ahmed meydanındaki Düğümlü Baba Dergâhı'nda şeyhlik yapmışlardır.

İstanbul'da 1732 yılında tesis edilip, son dönemlere kadar faaliyette olan bir başka Rifâî dergâhı da, Üsküdar'da Menzilhâne Yokuşu'ndaki dergâhtır. İstanbul'daki bir diğer dergâh da Şerbetdâr Dergâhı'dır. Son dönemlerde Hırka-i Şerif civarında ihdas edilen bir başka dergâhta Şeyh Kenan Bey (ö.1925'ten sonra) şeyhlik yapmıştır. XVII. yüzyıl ortalarından bu tarafa faaliyette bulunan bir başka Rifâî dergâhı da Eyüp'te bulunmaktadır. Buranın son dönem şeyhlerinden biri Şeyh Büyük Hasîb Efendi'dir (ö.1834). Ondan sonra şeyhlik vazifesini oğlu Şeyh Muhammed Emîn Efendi (ö.1886) devam ettirmiştir.

XIX. yüzyıl başlarında Edirne'de varlığı bilinen bir Rifâî dergâhı da, aynı zamanda bir dîvan şâiri olan Edirne'li Mustafa Kabûlî Efendi'nin (ö.1825) şeyhlik yaptığı dergâhtır.

Zeyniyye

Horasan sûfilerinden Zeynedîn-i Hafî'ye (ö.1435) nisbet edilen ve Sühreverdîyye'nin bir şubesi olan bu tarikat, Anadolu topraklarına Abdurrahîm-i Merzifonî (Abdurrahîm-i Rûmî) (ö.1446) ile Abdüllatif-i Kudsî (veya Makdisî) (ö.1452) tarafından taşınmıştır. Zeynedîn-i Hafî'nin kendisi hakkında "Bir aşk kütüğü yaktık, Rûm (Anadolu) üzerine attık." dediği Şeyh Merzifonî, *Aşknâme ve İrşâdü'l-Enâm* gibi eserlerin yanı sıra *Dîvân* sahibi bir şairdir. Zeyniyye'yi Anadolu'ya ilk getiren odur. Abdüllatif-i Kudsî de, Merzifonî gibi tasavvufî terbiyesini Orta Asya'da Hafî'nin yanında tamamladıktan sonra, Konya üzerinden Bursa'ya gelip yerleşmiş ve Zeyniyye dergâhını kurarak, halkı irşada ve tarikatını yaymaya devam etmiştir. Bu esnada birçok Arapça eser kaleme almıştır. Tarikatın yayılması daha çok bu şeyhin halifeleri sayesinde gerçekleşmiştir. Kudsî'nin vefatından sonra dergâhın postnişinliğini, sırayla Tâceddîn İbrâhîm-i Karamanî (ö.1467), Hacı Halife diye bilinen Kastamonu'lu Şeyh Abdullah (ö.1489), Bolulu Çelebî diye

meşhur olan Şeyh Muhammed Efendi (ö.1493) ve Safiyyeddin Mustafa Efendi (ö.1513) üstlenmiştir.

Kudsi'nin en meşhur halifesi kabul edilen ve Şeyh Vefâ diye bilinen Konya'lı Muslihuddin Mustafâ (ö.1491), Zeyniye tarikatını İstanbul'a taşıyarak, kendi ismiyle anılan semtte kurduğu zâviyede irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Kısa zamanda kendisini tanıtarak, zamanının İstanbul'daki en meşhur sûfîlerinden biri olmuştur. Onun vefatından sonra makamına halifesi Şeyh Ali Dede (ö.1511) geçmiştir. Bu zâtın yetiştirip hilâfet verdiği, meşhur şairlerden Rumeli'li Mevlânâ Şem'i de tarikatı Edirne'de yaymaya çalışmıştır. Kudsi'nin İstanbul'daki bir başka halifesi de, Âşıkpaşazâde diye bilinen Şeyh Ahmed'dir. Kudsi'nin Piri Halife diye bilinen halifesi Şeyh Muhammed de bu tarikatı Eğridir'e taşımıştır. Bunların dışında, Seyyid Velâyet (ö.1522), Şeyh Musliheddin Mustafa (Gündüz Musliheddin) ve Eğridir'li Şeyh Burhaneddin (ö.1562) gibi zatların faaliyetleriyle varlığını sürdüren Zeyniye tarikatı XVI. yüzyıl ortalarında inkıraza uğrayarak, başka tarikatların bünyesinde eriyip kaybolmuştur. Vefâ'daki dergâh da Sünbülîler'e intikal etmiştir.

Değerlendirme

Verdiğimiz bütün bu bilgiler, Osmanlı imparatorluğu döneminde tarikatların dağılımı hakkında genel bir fikir vermektedir. Ancak şunu tekrar belirtmeliyiz ki, burada konunun hiçbir zaman detayına inilmediği gibi, altı asır gibi oldukça uzun bir zaman dilimine yayılan ve bu zaman içerisinde çok geniş bir coğrafi bölgeyi sınırları içine alan Osmanlı'nın hüküm sürdüğü bütün bölgelerdeki tarikatları, her bölgeyi göz önüne alarak tümüyle incelemek elbette ki söz konusu olmamıştır. Burada zaten buna imkân yoktur. Bu çalışma çerçevesinde yaptığımız şey, İstanbul başta olmak üzere Anadolu ve kısmen Rumeli bölgesinde varlığı bilinen önemli tarikatlarla bunların yayılış süreçlerine, belli başlı kollarına, onların bazı önemli şahsiyetlerine ve tekkelere işaret etmekten ibaret olmuştur.

Verdiğimiz bu genel ve kısa bilgiler göz önüne alındığında karşımıza çıkan manzara kısaca şudur: İslâm tarihi ve medeniyetinde çok önemli bir yer işgal eden tasavvuf hareketi zamanla pek çok tarikatın kuruluşunu beraberinde getirmiştir. XII. yüzyıldan itibaren fiilen

kurulmaya başlayan ve asırlar geçtikçe sayıları alabildiğine çoğalan sûfî tarikatların önemli bir kısmı Osmanlı devleti topraklarında az veya çok varlığını sürdürürken, bir kısmı da Osmanlı sınırları dahilinde temsil imkânı elde edememiştir. Ancak şu rahatlıkla söylenebilir: Uzun yıllar İslâm dünyasının liderliğini yapmış, dört asır kadar da hilâfet görevini elinde bulundurmuş bir devlet olarak, Osmanlı ülkesi pek çok tarikat mensubu için daima bir cazibe merkezi olmuş, bu yüzden Orta Asya, Horasan ve Orta Doğu başta olmak üzere İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden pek çok sûfî Anadolu'ya gelerek tarikatını orada yaymaya çalışmıştır. Bazı tarikatlar da bizzat Anadolu'da kurulmuştur. Böylece zamanla Anadolu, tarikat faaliyetleri açısından İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Yaptığımız bu kısa incelemede de görüleceği gibi, Osmanlı ülkesinde en yaygın ve en etkili olan tarikatlar, sırasıyla Halvetîlik, Nakşbendîlik, Mevlevîlik, Bektaşîlik, Kadirîlik, Bayrâmîlik ve Rifâîlik'tir. Bunlardan Halvetîlik, İran topraklarında kurulmasına rağmen asıl yayılmasını Anadolu'da gerçekleştirmiştir. Bu tarikat, bünyesinden pek çok talî tarikatın doğuşunu gerçekleştirdiği için "tarikat kuluçkası" olarak da nitelendirilmiştir. Osmanlı topraklarında zamanla adeta dal budak salarak çeşitli isimler altında faaliyetlerini sürdürmüş ve en yaygın tarikat haline gelmiştir. Zaman içinde müstakil birer tarikat gibi algılanan Rûşenîyye, Gülşenîyye, Sünbûliyye, Şabânîyye, Sinanîyye, Uşşâkiyye, Cerrâhiyye, Şemsiyye vb. birçok tarikat Halvetîlik'ten türemiş olan tarikatlardır.

Halvetîlik'ten sonra en yaygın ve etkili tarikat olarak Nakşbendîliği görüyoruz. Horasan kaynaklı olan ve XV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da varlığını gösteren bu tarikat, bölgedeki en hızlı atılımını XIX. yüzyılda Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve halifeleri sayesinde gerçekleştirmiştir. Nakşbendîlik, Hâlidîyye adı altında Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesi başta olmak üzere İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde son döneme damgasını vurmuştur. Siyasî otorite ile genelde iyi ilişkiler içerisinde olan Nakşbendîyye'nin bu atılımında, XIX. yüzyılın ilk yarısında kapatılan Bektaşî tekkelerine Nakşî şeyhlerinin atanmış olmasının da büyük payı vardır.

Mevlevîlik ise, daha Anadolu Selçukluları zamanından itibaren Anadolu'da kurulup gelişmiş, özellikle şehir merkezleriyle saray

muhitinde etkisini göstererek Osmanlı kültür ve sanatının zenginleşmesinde önemli bir pay sahibi olmuştur.

Anadolu'da kurulan bir başka tarikat olan Bektaşilik ise daha ziyade kırsal kesimde yaşayan kitleye hitab etmiş bir tarikat görünümünde olmakla beraber büyük şehirlerde de faaliyetini sürdürmüştür. İlk dönemlerde Yeniçeri ordusuyla adeta bütünleşen bu tarikat, XVI. yüzyıldan itibaren Şii-Bâtınî anlayışların etkisinde kalarak heterodoks bir karaktere bürünmüş, bu yüzden bundan sonra devletle ilişkileri genelde soğuk olmuş ve nihayet II. Mahmut döneminde tekkeleri kapatılmıştır.

Bayrâmiyye de Anadolu'da kurulmuş bir tarikattır. Tarikatın pîri Hacı Bayrâm-ı Velî'den itibaren belli bir şöhrete ve yaygınlığa ulaşan Bayrâmiyye, daha sonra özellikle Melâmiyye ve Celvetiyye kolu ile varlığını ve şöhretini devam ettirmiştir. Bunlardan Melâmiyye devletin politikasıyla ters düşen bir anlayışı temsil ettiği ve bu yüzden yoğun takibata ve hatta öldürmelere maruz kaldığı halde, Celvetiyye devlet tarafından hep tasvip ve destek görmüştür.

Kâdiriyye ve Rifâiyye tarikatları da Anadolu dışında kurulmuş olmakla birlikte Osmanlı ülkesinde yayılma imkânı bulan tarikatlardandır. Bunlardan Kâdiriyye Osmanlı topraklarında Eşrefiyye ve Rûmiyye kolları tarafından temsil edilmiştir.

Burada ele aldıklarımızın dışında, az da olsa çeşitli dönemlerde, özellikle de son yüzyıllarda Osmanlı topraklarında varlığına şahit olduğumuz daha başka tarikatlar da vardır. Meselâ Şâzeliyye, Sa'diyye, Sühreverdîyye, Kübrevîyye ve Ticânîyye bunlardan bazılarıdır. Sultan II. Abdülhamid'in bunlardan Şâzeliyye ile yakın ilgisi bilinen bir husustur.

Osmanlı'nın son dönemlerinde sadece İstanbul'da faaliyet gösteren tekkelerin sayısının 1834'te 209, 1840'ta 259, 1889'da 307, 1918 yılında da 254 olduğu göz önünde bulundurulduğunda, tarikatların Osmanlı ülkesinde ne derece yaygın ve etkili birer dînî-sosyal müessesesi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdîzâde Hüseyn Hüsameddîn, *Amasya Tarihi*, Sadeleştirenler: Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ankara, 1986.
- Abdülkadiroğlu, Abdülkerim, *Halvetîlik'in Şabaniye Kolu ve Şeyh Şaban-ı Velî ve Külliyesi*, Ankara, 1991.
- Akgündüz, Ahmed, *Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba; Şeyh Hâmid-i Velî*, İstanbul 1992.
- Algar, Hamid, "Naqshbandiyya", *El²*, English New Edition, c.VII, s.934-937, Leiden, 1954.
- , "The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of its History and Significance", *SI*, Sayı: XLIV, s. 123-152, Paris, 1976.
- Aşıkpaşazâde Derviş Ahmed, *Tevârih-i Al-i Osman*, İstanbul, 1332.
- Aşkar, Mustafa, *Niyazî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara, 1998.
- Aynî, Mehmed Ali, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, İstanbul, 1343.
- , *Türk Azizleri I; İsmâil Hakkı*, İstanbul, 1944.
- , *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1341.
- Bandırmalızâde Ahmed Münîb, *Mir'âtü't-Turuk*, İstanbul, 1306.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *VD*, Sayı: II, (1942), s.279-386, İstanbul, 1974.
- Bayram, Mikâil, *Bâciyân-ı Rûm (Anadolu Selçukluları Zamanında Genç Kızlar Teşkilâtı)*, Konya, 1987.
- Bayramoğlu, Fuat - Azamat, Nihat, "Bayrâmiyye", *TDVİA* c.V, s.269-273.
- Bayramoğlu, Fuat, *Hacı Bayram Velî, Yaşamı, Soyu, Vakfı -Belgeler- I-II*, Ankara, 1983.

Bektachıyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach, ed. A. Popovic-Gilles Veinstein, İstanbul 1995.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul, 1338.

Bursalı Mehmed Veliyyüddin, *Menâkıb-ı Eşrefzâde: Eşrefoğlu Rûmî Hayatı Menkıbeleri Şiirleri*, Hazırlayanlar: Abdullah Uçman, Önder Akıncı, İstanbul, 1976.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Silsilenâme-i Celvetiyye*, İstanbul, 1291.

Cebecioğlu, Ethem, *Hacı Bayram Velî*, Ankara, 1991.

Clayer, Nathalie, *Mystiques, État et Société: Les Halvetis dans l'aire balkanique*, Leiden-New York-Köln 1994.

Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik*, Ankara, 1989.

Çetin, Osman, *Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul, 1990.

Demirci, Mehmed, "Şehzâdeler Dönemi Manisa'sında Tasavvufi Muhit", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 24, Sayı: 4, 1995, s.25-33.

Eflâkî, Ahmed, *Ariflerin Menkıbeleri (Menâkıbu'l-Arifin) I-II*, Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul, 1987.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul, 1990.

Erdoğan, Abdülkâdir, *Fatih Mehmed Devrinde İstanbul'da Bir Türk Mütefekkiri Şeyh Vefâ Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1941.

Erdoğan, Muzaffer, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhâneleri", *GDAAD*, IV-V, 1975-1976, s.15-46, İstanbul, 1976.

Eren, Sıddık Naci, *Yüce Veliler ve Anadolu Evliyaları*, İstanbul, 1990.

Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme I-IV*, İstanbul, 1314.

Faroqhi, Süraiya, *Der Bektaschi-Orden in Anatolien*, Wien, 1981.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul, 1992.

—, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul, 1983.

Göyünç, Nejat, "Osmanlı Devletinde Mevlevîler", *Bellesten*, c. LV, Sayı: 213 (Ağustos 1991), s.351-358, Ankara, 1991.

- Gülşenî, Muhyî, *Menâkıb-ı İbrâhîm-i Gülşenî ve Şemlelîzâde Ahmed Efendi Şîve-i Tarikat-ı Gülşenîye*, Yayınlayan, Tahsin Yazıcı, Ankara, 1982.
- Gündoğdu, Cengiz, *Abdûlmecîd-i Sîvâsî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 1984.
- , *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn (KS) Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, İstanbul, 1984.
- Gürer, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî ve Kâdirîyye'nin Kolları*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Univ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.
- Hâni, Abdûlmecîd, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî-Hakâiki Ecillâi'n-Nakşebendiyye*, Kahire, 1308.
- Harîrîzâde Muhammed Kemaleddîn, *Tibyânu Vesâilî'l-Hakâyık fî-Beyânî Selâsili't-Tarâik I-III*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, No. 430-432.
- Hasluck, F. W., *Bektaşîlik Tedkikleri*, trc. Ragıp Hulûsî, İstanbul, 1928.
- Hoca Sadeddîn, *Tâcü't-Tevârîh*, Sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1992.
- Hoçazâde Ahmed Hilmî, *Ziyaret-i Evliyâ*, İstanbul, 1325.
- Hulvî, Mahmûd Celâleddîn, *Lemezât-ı Hulviyye ez-Lemeât-ı Ulviyye*, haz. M. Serhan Tayşi, İstanbul, 1993.
- Hüseyin Hüsameddîn, *Amasya Tarihi*, İstanbul, 1928.
- Işın, Ekrem, "Bayrâmîlik", *DBİSTA*, c.2, s.104-107.
- , "Kadirîlik", *DBİSTA*, c.4, s.372-377.
- , "Melâmîlik", *DBİSTA*, c.5, s.380-386.
- , "Mevlevîlik", *DBİSTA*, c.5, s.422-430.
- , "Nakşibendîlik", *DBİSTA*, c.6, s.31-39.

- , “Tarikatlar”, *DBİSTA*, c.7, s.213-217.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Muhammed, *Rihletü İbn Battûta*, Beyrut, tarihsiz.
- Kara, Mustafa, *Eşrefoğlu Rumi*, Ankara, 1995.
- , *Niyazî-i Mısri*, Ankara, 1994.
- , *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler I-II*, Bursa, 1990, 1993.
- , “Emîr Buhârî”, *TDVİA*, c.II, s.125-126.
- , “Eşrefiyye”, *TDVİA*, c.II, s.477-479.
- , “Osmanlılar’da Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.I, s. 169-269, İstanbul, 1996.
- , *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1990.
- , *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, 1990.
- Karabulut, A.Rıza, Yıldız, Ramazan, *Gülzâr-ı Mânevî ve İbrahim Tennûrî*, Kayseri 1978.
- Kissling, Hans Joachim, “Halveti Tarikatı I-III”, Trc. M. Serhan Tayşi, *Bilim ve Sanat Vakfı Bülteni*, Sayı: 29-33-34, Yıl: 5, s. 28-42, 30-35, 27-40, İstanbul, 1993-1994.
- Köprülü, Fuad, *Anadolu’da İslâmiyet*, Yayına hazırlayan, Mehmet Kanar, İstanbul, 1996.
- , *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1988.
- , “Ribat”, *Vakıflar Dergisi*, c. II, İstanbul, 1974.
- , *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1984.
- Kufralı, Kasım, “Molla İlâhî ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiyye Muhiti”, *TDED*, c.III, Sayı: 1-2, s.129-151, İstanbul, 1948.
- , “Nakşbendiyye’nin Kuruluşu ve Yayılışı”, Basılmamış Doktora Tezi, Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, No. 230.
- Kurnaz, Cemal, Tatcı, Mustafa, *İstanbul’da Buharalı Bir Mutasavvıf Emir Buharî*, Ankara, 1998.

- La'lizâde Abdülbâkî, *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayrâmiyye*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şeriyye Bölümü, No. 1051.
- Lâmiî Çelebi, *Nefehâtü'l-Üns Tercümesi*, İstanbul, 1289.
- Margoliouth, D.S., "Kâdiriyye", *İA*, c.VI, s.50-54.
- Martin, B.C., "A Short History of The Khahwati Order of Dervishes", *Scholars, Saints and Sufis Muslim Religious Institutions Since 1500*, Ed. Nikki K. Reddie, California, 1975, s. 233-289.
- Massignon, Louis, "Tarikat", *İA*, XII, 1993.
- Mecdî Efendi, *Terceme-i Şakâyık-ı Nu'mâniyye*, İstanbul, 1269.
- Melâmis-Bayrâmis, études sur trois mouvements mystiques musulmans*, ed. N. Clayer, A. Popvic, Th. Zarccone, İstanbul 1998.
- Müstakîmzâde Süleyman Sadeddîn, *Risâle-i Melâmiyye-i Bayrâmiyye*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İbnülemin Bölümü, No. 3357.
- Naqshbandis: Cheminement et situation actuelle d'un ordre mystique musulman*, ed. M. Gaborieau, A. Popovic, Th. Zarccone, İstanbul 1990.
- Nazmî, Muhammed, *Hediyetü'l-İhvân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Raşid Efendi Bölümü, No. 495.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 1996.
- , "Bektaşîlik", *TDVİA*, c. 5, s. 373, İstanbul, 1992.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, İstanbul, 1992.
- , *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1998.
- , *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul, 1996.
- Ordres mystiques dans l'Islam: Cheminements et situation actuelle*, ed. A. Popovic, G. Veinstein, Paris 1986.
- Ömer el-Fuâdî, *Menâkıb-ı Şerîf-i Pîr-i Halvetî*, Kastamonu, 1294.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İstanbul, 1990.

- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kuşadalı İbrahim Halvetî Hayatı, Düşünceleri, Mektupları*, İstanbul, 1982.
- , *Tarihi Boyunca Bektaşilik*, İstanbul, 1990.
- , *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İstanbul, 1988.
- Pakalın, Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, İstanbul, 1983.
- Safiyyüddîn, Mevlânâ, *Reşehâtü Ayni'l-Hayât*, İstanbul, 1291.
- Sâkib Dede, *Sefîne-i Nefise-i Mevlevîyân*, Mısır, 1283.
- Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuâd fi'l-Mebdei ve'l-Meâd*, İstanbul, 1288.
- Serin, Rahmi, *İslâm Tasavvufunda Halvetîler ve Halvetîlik*, İstanbul, 1984.
- Sezgin, Abdülkadir, *Hacı Bektaş-ı Velî ve Bektaşilik*, İstanbul, 1991.
- Sunar, Cavit, *Melâmîlik ve Bektaşilik*, Ankara, 1973.
- Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî I-IV*, İstanbul, 1308-1315.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1964.
- Şemseddîn, Mehmed, *Yâdigâr-ı Şemsî*, Bursa, 1332.
- Şeyhî, Mehmed, *Vakâyiü'l-Fuzalâ*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1985.
- Şükrî, Zakir Mehmed, *Mecmûa-i Tekâyâ*, Bayezid Belediye Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, No. K. 75.
- Tanman, Baha, "Gülşenîlik", *DBİSTA*, c.III, s.442-444.
- , "Zeynîlik", *DBİSTA*, c.VII, s.552-553.
- Tayşî, M. Serhan, "Cemâliyye", *TDVİA*, c.7, s.318.
- Tezeren, Ziver, *Seyyid Azîz Mahmûd Hüdâyî I, Hayatı, Şahsiyeti, Tarikatı ve Eserleri*, İstanbul 1984.
- Trimingham. J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford, 1971.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*, İstanbul, 1969.

- Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1998.
- , “Melâmîliğe Dair”, *TDA*, Sayı: 35 (Aralık 1985), s.25-51.
- , “XIII. Asırda Anadolu’da Tasavvuf ve Yunus Emre”, *Diyanet Dergisi*, c. 27, Sayı: 1 (Ocak-Şubat-Mart 1991), s.87-100.
- , *Şeyh Mehmed Nazmî Hayatı, Eserleri ve Hediyyetü’l-İhvân’ı I-II*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. İlâhiyat Fak., Ankara, 1982.
- , *Türk Mutasavvıf ve Şairi Muhammed Nazmî*, Ankara, 1988.
- Uludağ, Süleyman, “Hâlidîyye”, *TDVİA*, c.15, s.296-299, İstanbul, 1997.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c.I, 3, Ankara, 1972, 1973.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul, 1933.
- Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerhi Esmâr-ı Esrar I-V*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü, No. 2305-2309.
- Velikâhyaoğlu, Nazif, *Sümbüliye Tarikatı ve Kocamustafapaşa Külliyesi*, İstanbul 2000.
- Vicdanî, Sadık, *Tarikatlar ve Silsileleri (Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye)*, Hazırlayan, İrfan Gündüz, İstanbul, 1995.
- , *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyyeden Melâmetiyye Silsilenâmesi*, İstanbul, 1338-1341.
- , *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye Silsilenâmesi*, İstanbul, 1338-1341.
- , *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyyeden Kâdiriyye Silsilenâmesi*, İstanbul, 1338-1341.
- Yazıcı, Tahsin, “Fatih’ten Sonra İstanbul’da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemâleddîn, Sümbül Sinan ve Merkez Efendi”, *İED*, II (1956), s.87-113.
- Yetik, Erhan, *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul, 1992.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul, 1990.

- , *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1994.
- , “Osmanlı Sultanları ve Mutasavvıflar”, *Mâverâ*, c.VIII, Sayı: 92-93-94-95, Yıl: 8, s.92-100, İstanbul, 1984.
- Yurd, Ali İhsan, *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, Yayına hazırlayan: Mustafa S. Kaçalın, İstanbul, 1994.
- Yûsuf Sinaneddîn, *Menâkıb-ı Şerîf ve Tarikatnâme-i Pirân ve Meşâyih-ı Tarikat-ı Aliyye-i Halvetiyye*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şer’iyye Bölümü, No. 1330/1.
- Zâkir Şükrî Efendi, “İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihi”, Neşre hazırlayan: Şinasi Akbatu, *İslâm Medeniyeti*, c.IV, Sayı: 4 (Haziran 1980), s.51-96; c.V, Sayı: 1 (Ocak 1981), s.81-103; c.V, Sayı: 2 (Haziran 1981), s.97-121.
- Zarcone, Thierry, “Hindîler Tekkesi”, *DBİSTA* c.IV, s.74.
- , “Emîr Buhârî Tekkesi”, *DBİSTA*, c.III, s.165.
- Ayrıca, İA, El^{1,2}, TDVİA ve DBİSTA’daki diğer bütün tarikat maddeleri.